

ISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK

Megjegyzések MOLNÁR ERIK „A magyar nép őstörténete” c. művéhez (Szikra, 1953. 114 l. 3 térképmelléklettel).

MOLNÁR ERIK munkásságát, a magyar marxista történetírás terén tett úttörő kísérleteit ismerjük és nagyra értékeljük. Különös érdeme, hogy már a Horthy-korszak alatt (álnéven kiadott művében) a marxista szemléletet próbálta érvényesíteni. Azóta ismeretei bővültek, széleskörűen bevonta érdeklődési körébe a történelem segédtudományait, amelyek az írástalan korokra nézve nélkülözhetetlenek. Mint minden úttörő kísérletnek, a marxista magyar őstörténetnek is fejlődésen kell keresztül mennie, ezért természetesen Molnár Erik most megjelent művének eredményeit sem tekinthetjük véglegesnek. De a szerző marxista képzettsége, az őszinte törekvés, hogy az eddigi eredményeket marxista szempontból vizsgálja felül, biztató jel arra nézve, hogy a közeli jövőben komoly lépéseket teszünk előre a magyar őstörténet számos vitatott és megoldatlan kérdésében. Már az a tény is, hogy Molnár Erik munkája számos szakembernél ellentmondást fog kiváltani, kétségtelenül a kérdések tisztázásához vezet.

Az alábbiakban nem szándékozom részletesen bírálni könyvét, csupán néhány módszerbeli kérdést érintek. Hogy megjegyzéseim általában a hiányosságokra mutatnak rá, — ott sem törekedve a teljességre — az abból magyarázható, hogy számos kérdésben egyetértek művével, de éppen az 1. és 2. fejezetben, amelyet részletesebben tanulmányoztam, több olyan tétele van, amelyek ellenkeznek eddigi tudományos eredményeinkkel. Molnár Erik több megállapítását nem látom kellőképpen indokoltnak, és így meggyőzőnek sem.

Éppen a szerző tudományos fejlődésébe vetett hit miatt tartom célszerűnek megjegyzéseimet közzétenni.

Molnár Erik nemrég megjelent őstörténete jelentős haladást mutat a szerző korábbi hasonló tárgyú műveihez képest. „A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig” (2. kiadás, Bp. 1949) c. művében határozottan sok-sok pozitív érdeme van ugyan, de a marrizmus mellett áll ki (pl. 5, 9) és már volt alkalmam rámutatni (NyIK. II/6, 64—76), hogy Sztálin nyelvtudományi cikkeinek megjelenése alkalmából tartott előadásában (Társ. Sz. VI, 143 kk.) is főntartott számos marrista szempontot. Mostani könyvében azonban már a marrizmusnak csak olyan kisugárzásával találkozunk, hogy „szovjet tudomány” eredményének könyvel el bizonyos megállapításokat, amelyek a marrizmus virágkorában jelentek meg, és így csak a megfélelő bírálattal használhatók (TOLSZTOV, PROKOFJEV egyes művei).

Jelentős haladás mostani műve abból a szempontból is, hogy legalább könyve végén ad irodalmat, és így sejtethjük, hogy egyes megállapításaiban kiknek az eredményeire támaszkodik. Sajnos, ebben a tekintetben még mindig nehéz dolga van az olvasónak, és többek közt ezért sem vállalkozhatom Molnár

Erik könyvének részletes bírálatára. Igen gyakran nem tudjuk, honnan veszi eredményeit. Ha említ is egy-egy nevet, pontos könyvészeti utalás híján az olvasó nem tudja ellenőrizni, hogy az említett szerző milyen formában és hol fejt ki nézetét. Különösen fontos volna ez akkor, mikor nem egészen közkeletű kérdésekről van szó. Teljesen fölösleges volna természetesen részletes irodalmat idézni pl. a finnugor és a szamojéd nyelvcsoportok rokonságának bizonyítására. Nem ártott volna azonban kissé részletesebben foglalkozni olyan kérdésekkel (természetesen pontos könyvészeti utalásokkal), mint az uráli-török érintkezés.

Ez ugyanis a szerző hipotézisének egyik alappillére. Molnár Erik számbaveszi az uráli-török érintkezést, amelynek színhelye inkább Ázsiára, sőt Belső-Ázsiára utal, valamint az indoeurópai nyelvi hatást is, amely viszont az európai őshaza mellett szól. Az uráli-török érintkezést bizonyítja néhány nyelvtani és hangtani egyezésem kívül kb. 30 szóegyezés (vö. pl. NÉMETH GYULA: NyK. XLVII, 62 kk.), az indoeurópaiak nagyjából ugyanennyi (vö. pl. ERDŐDI NYR. LXIII, 94, 5 és COLLINDER uo. 128). Fönnáll tehát kétféle kétségtelen nyelvi egyezés, amelyek majdnem egyforma súlyúak. A török érintkezéssel kapcsolatban ezt írja: „Hol éltek hát akkor együtt a finnugorok és a szamojédok elődei? Minden bizonnyal ott, ahol ugyanaz a nyelvi hatás még egyszerre érte őket, tehát valahol egy török nyelvű csoport szomszédságában. Minthogy pedig együttélésük az ősidőkre esik, ott kellett együttélniök, ahol a mai török nyelvű népek elődei az ősidőkben éltek“ (Öst. 31). Azzal az érveléssel, hogy a törökség őshazája csak ott lehetett (éppen az ú. n. uráli kölesönzések alapján), ahol a törökség a mandzsukkal, mongolokkal és tunguzokkal érintkezett, — az uráli őshazát a Gobi-sivatag déli részébe helyezi. A helymeghatározásra az vezet, hogy a kínai feljegyzésekből ismert *din-lin (ting-ling)* föltehetően vörös (szőke) hajú europoid jellegű törzset azonosítja az uráli népek elődeivel. Könyvészeti utalás híján nehéz megállapítani, honnan veszi ezt az értesülését. Sajnos, nem foglalkoztam közelebbről a kérdéssel, de tudtommal tartották őket a későbbi időkben onoguroknak, bolgár-törököknek (vö. LIGETI, A m. őst. 48), ujuguroknak (DONNER: JSFOu. XL/1, 22, 37) is. A szőkeség és kék szem más szibériai népeknél is előfordul, mint arra Molnár Erik is utal (32—3) a kirgizekkel kapcsolatban. Ilyen típus még a jeneszeji csoport is. A rendelkezésemre álló források alapján tehát korántsem látom meggyőzőnek a ting-ling = finnugor-szamojéd azonosítást. Pedig Molnár Erik egész hipotézisének ez a másik sarkpontja.

Az ázsiai őshazának föltétlenül ellene mond az a kb. ugyancsak 30 indoeurópai szó, amely megvan mind a szamojéd, mind a finnugor nyelvekben. Ezen a nehézségen a szerző könnyen átsiklik: „Ebből a tényből azonban már nem következtethetünk semmiféle társadalmi kapcsolatra a finnugor szamojédok és a feltételezett indoeurópai ősnép között. Itt olyan szavakkal van dolgunk, amelyek nemzetségről-nemzetségre, egyik etnikai csoporttól a másikhoz vándoroltak és végülis hatalmas területen elterjedtek“ (23). Itt tehát egy hasonló súlyú csoportot könnyen elhanyagolhatónak vesz, mert nem illik bele elméletébe. Nem tudom, miért tartasuk nagyobb joggal vándorszóknak a *viz, vezet, mos, név* stb. szavainkat, mint pl. a *máj, árt, hagy, öcs* és 'varázsbót' szavak uráli megfelelőit. Azt sem merném olyan határozottan állítani — bár lehetséges — hogy: „A finnugor alapnyelv korából nem lehet egyetlen újabb török jövevényszót kimutatni...“ (22), hiszen ha megnézzük pl. NÉMETH GYULA (i. h.) finnugor-szamojéd-török szójegyzékét, a 32 egyeztetett szó közül

csak 12-nek van szamojéd megfelelője is, viszont kétségtelen az is, amire MOLNÁR ERIK is utal (23), hogy vannak a szamojéd nyelveknek olyan régi török jövevényszavai, amelyek a finnugor nyelvekben nincsenek meg. Ezeknek a száma azonban elég csekély, mindenesetre kevesebb, mint amennyi finnugor-török szóegyezés van szamojéd megfelelő nélkül. (KAI DONNER szerint mindössze 10 van ilyen, vö. JSFOu. XL/1, 5–7). A szerző tehát kétféle mértékkel mér. Ami megfelel hipotézisének, azt tényként elfogadja, a hasonlóan súlyos érvet, amely annak ellentmondana, vagy elhallgatja, vagy jelentéktelennek minősíti.

Máskor két hasonló jelenség közül azt, amelyik saját felfogásának megfelelő, marxista tételnek tartja. A szovjet néprajzról szólva megállapítja: „Ez nem tagadja a vándorlásokat, amelyeknek éppen az őskorban volt nagy szerepük“ (10). Meg is toldja még — helyesen — egy Marx idézettel ezt a tételt. Tényleg, mind a történelmi, mind a történelem előtti korból tudunk hatalmas arányú vándorlásokról. Maga a szerző is 5–6000 kilométert vándoroltat az uráli népek őseivel. De mi lesz akkor, ha egy olyan vándorlásról van szó, amely nem illik bele a szerző elképzelésébe? „Ez a szerző¹ a burzsoá migrációs elmélet ad abszurdum vitelével arra az eredményre jutott, hogy a szamojédok egy része levándorolt északkeuráziai őshazájából Dél-Szibériába, hogy azután ismét visszavándoroljon ezerkilométeres utakon Észak-Euráziába.“ (27). Tehát, ha tetszik: marxista tétel, ha nem tetszik: ad abszurdum vitt burzsoá migrációs elmélet.

Kétfajta mértékkel méri a szavak esetleges jelentésváltozását is. „A szóbanforgó szavak minden esetben mást jelenthettek a múltban, mint amit ma jelentenek. Ez még abban az esetben is lehetséges, ha a mai nyelvekben a szavaknak ugyanaz az értelmük, mert hiszen ekkor is megváltoztathatták eredeti értelmüket, csak a változás ugyanabban az irányban történt. Megtörténhetett például, hogy az új természeti környezetben egyformán hiányzott az a növény- vagy állatfajta, amelyre a szó eredetileg vonatkozott, de ahhoz hasonló, meghatározott növény- vagy állatfajta, amelyre a szót átvihették, egyformán akadt. Azt azonban, hogy a szó eredetileg mire vonatkozott, a nyelvtudomány eszközeivel kideríteni nem lehet.“

Alig hinném, hogy pl. a *sün* szónak, amely minden finnugor nyelvben az *erinaceus europaeus*t jelenti, valaha 'tengeri malac' vagy 'vakondok' vagy akár valami sivatagi rovarevő jelentése lett volna, és minden nyelvben egyformán a *sünt* kezdték volna jelölni vele, mikor a *sün* elterjedési területére értek. Alig valószínűsíthető a *méh*-ről is, hogy valami darazsat vagy légyfajta jelölt volna, és valami csodálatos véletlen folytán kezdte minden finnugor nyelvben az *apis mellifica*-t jelölni. Azzal minden nyelvész-kutató is tisztában van, hogy igen erős jelentésváltozások mehettek végbe egyes nyelvekben éppen az állat és növénynevekkel kapcsolatban, és nemcsak hasonló más állatfajtákra, hanem más, külsőleg is erősen eltérő állatfajokra is átmehetett egy-egy név. Így a *pocok* ~ *puocok* csak a magyar nyelvjárásokon belül is jelenthet vakondokat vagy mezei egeret, a *dongó* méhet, vagy bögölyt, a *darázs* darazsat, lódarazsat vagy poszméhet. Természetes, hogy voltak és vannak az életföldrajzi kutatásoknak is megbízhatatlan, sőt nyilvánvalóan téves következtetései, de az egész tudományág semmiképpen sem intézhető el egy fölényes „burzsoá metafizikus“ jelzővel. Ugyanakkor a szerző éppen ezt

¹ Talán HAJDÚ PÉTERT érti.

a következtetlenséget veti a „nyelvész-őstörténészek“ szemére, hogy igyekeznek lekicsinyelni az ősi finnugorság műveltségét, mert a szavak mai jelentését az őskorban másnak vélik (37). *Vaj* szavunk megfelelői közül pl. csak a finn *voi* jelent vajat, a többi finnugor nyelvben általában mindenféle zsiradékot jelent a szó. Ebből a nyelvészek egy része valóban azt a következtetést vonta le, hogy a *vaj* szó őse a finnugor alapnyelvben zsiradékot jelentett. Ezt a föltevést azért is meg merték kockáztatni, mert az állattartásra vonatkozó szavak általában későbbi eredetűek a finnugor nyelvekben.

Lehetséges, sőt valószínű, hogy a visszakövetkeztetett jelentések közt akad téves, de a 37. lapon felsorolt szavak közül talán az egyetlen a *fazék* szavunk, amely szerintem is cserépedényt jelenthetett már a finnugor korban is.

A szerző rendkívül hiányos forrásjelzéseiből eredő nehéz ellenőrzést még azzal is nehezíti, hogy majdnem mindig egy kalap alá veszi „nyelvészeinket“, „régészeinket“, „etnográfusainkat“, „antropológusainkat“, a legtöbbször csak úgy globálisan „burzsoá, idealista“ jelzőkkel díszítve. Az ember szinte azt hinné, hogy Sajnovicstól Hajdú Péterig a magyar nyelvészek, Jankovichtól László Gyuláig a magyar régészek mindig és mindenben azonos véleményen voltak. Hasonlóan megtévesztő dolog könyvészeti jegyzetek nélkül a szovjet eredményekre való utalás. A Szovjetunió tudományos életét éppen Sztálin elvtárs megtisztító és felszabadító cikkei óta a szabad bírálat és a szabad véleménynyilvánítás jellemzi. Eppen az őstörténet számos kérdésében korántsem jutottak végleges eredményekre, és számos vitás kérdés igényel még további kutatásokat.

A szerző gyér könyvészeti utalásai és általánosításai azért indokolhatók nehezen, mert egyrészt nem ismeretlen szerzőjű kéziratokkal vagy névtelenül megjelent lapszámzatlan munkákkal vitázik, másrészt új utakat keres, és így sok helyen szembeszáll, vitatkozik eddig többektől elfogadott, ha egészen általánosnak nem is mondható megállapításokkal. Ha említ is nevet, ezzel sem jutunk sokkal tovább. A 32. lapon pl. azt írja: „Ligeti Lajos kimutatta, hogy ezek (t. i. az uráli alapnyelv török jövevényszavainak) megfelelői részben mongol, részben mandzsu, részben tunguz nyelvekben található meg.“ Ha az olvasó ennek a kérdésnek utána akar pontosabban nézni, nem teheti meg, mert a 112. lapon a 2. fejezethez szóló irodalomban Ligetinek egyetlen műve sincs megemlítve.

Hiányoljuk Molnár Erik művében az önbírálatot is. A régészek, nyelvészek, néprajzosok, antropológusokkal szemben nem fukarkodik a bíráló jelzőkkel, de még csak halvány célzást sem látunk saját, korábbi határozott és nyílt marrista állásfoglalásának bírálatára, azonkívül korábbi műveiben és egyetemi jegyzeteiben a marrista állásponton kívül is számos megállapítását megváltoztatta és módosította. A saját egyetemi jegyzeteiben (1950) oly hevesen propagált munda-drauida elmélet is megérdemelt volna az önbírálat jegyében legalább egy bíráló jelzöt.

Igaza van a szerzőnek abban, hogy többek közt a nyelvtudomány marxista-leninista módszere Magyarországon még csak kezdeteinél tart (7). Nehéz volna azt követelni, hogy Sztálin elvtárs cikkeinek megjelenése óta máris hatalmas és végleges eredményeket érjünk el. Hogy azonban a legtöbb magas képzettségű nyelvész ma már messzemenően számbaveszi a szovjet eredményeket, és a Sztálin kijelölte úton igyekszik haladni, az kétségtelen. Eppen ezért Molnár Erik könyvében is jobbnak látnám, ha a megérdemelt kemény bírálatban a *valóban* káros polgári nacionalista nézeteket (pl. 11)

részesítené, és ne jártná le a „burzsoá, idealista, metafizikus“ stb. jelzőket azzal, hogy minden olyan nézetet, megállapítást annak nevez, amely nem illeszthető bele elméletébe. A már fentemlített igazságtalan általánosításhoz tartozik az a megállapítása is, hogy az *egész* magyar polgári őstörténetírást jellemezte a törökség szerepének túlbecsülése (11), hiszen pl. minden szakember előtt ismeretesek MUNKÁCSI, MÉSZÖLY, MOÓR vitái BÁTKYVAL és ZICHYVEL az ugorkori állattartásról.

Vázlatos és csak az első két fejezet egyes kérdéseire kiterjedő megjegyzéseimet avval a reménnyel fejezem be, hogy csak bevezetője lesz annak a vitának, amit a szerző könyve bizonyljal a történelem, nyelvtudomány, népraajz, régészet és embertan művelőiből ki fog váltani. Sztálin elvtárs szavaival: „Mindenki tudja azt, hogy semmiféle tudomány sem fejlődhet és érhet el sikereket a vélemények harca, a kritika szabadsága nélkül“ (Marr-vita 245). Ennek értelmében és szellemében bízom benne, hogy a marxista őstörténet fejlődése részére eredményes lesz a vita.

KÁLMÁN BÉLA

В. И. Лыткин: Древнепермский язык. Чтение текстов, грамматика, словарь. Академия Наук СССР, Институт Языкознания. Москва, 1952. 174 л.

Örömmel üdvözljük ennek a hézagpótló kitűnő könyvnek a megjelenését, amelyben a szerző, a tudós V. I. LYTKIN professzor, összefoglalja és egyúttal ki is egészíti a komi nyelv régi emlékeivel kapcsolatos eddigi kutatások eredményeit és rendszerbe foglalja e nyelvmlékek nyelvtörténeti tanulságait. Munkamódszere, apparátusa is olyan, hogy a szerzőnek úgyszólván minden megállapítását a kutató a könyvben magában közölt anyagnak az alapján is ellenőrizheti.

Ennek az „ópermi nyelv“-ről szóló munkájának a megírására LYTKIN hosszú évek óta készült. Számos kisebb-nagyobb tanulmánya¹ előzte meg e könyv megjelenését; ezeknek az eredményeit, a nyelvmlékekkel kapcsolatos egyes részletkérdések tisztázását, LYTKIN ebben az összefoglaló munkájában már értékesítette.

A könyv sok fontos megállapítása megokolttá teszi, hogy részletesebben ismertessük. Előbb azonban az itt állandóan használt древнепермский, „ópermi“ elnevezéssel kapcsolatban kell a következőt megjegyeznünk. Ez a hagyományos elnevezés természetesen nem találó. A permi szónak amúgyis kettős értelme mellett (1. permi nyelvek = komi és udmurt; 2. permi nyelvjárás =

¹ Ezek közül hadd említsük meg mindjárt itt a következőket: Древнерусские *š, ž* — зрянские *š, ž*. (Доклады Академии Наук СССР — Comptes Rendus de l'Académie des Sciences de l'URSS 1928, 298—301.) — Zur Datierung der syrjänisch-russischen Lehnbeziehungen. JSFOu. XLII/4, 1—24. (1928.) — К истории коми письменности. (Культура и письменность Востока VII—VIII, 1931, 173—188.) — Фонетика северновеликорусских говоров и заимствования из русского языка в комийский. (Материалы и исследования по русской диалектологии II, 1949, 128—201.) — К вопросу о вокализме пермских языков. (Труды Института Языкознания АН СССР I, 1952, 58—106.) — Об ударении в коми-пермяцком языке. (Уо. I, 1952, 107—119.) — В. И. Лыткин—С. А. Попов: Язывинские коми. (Советская Этнография, 1950, 194—199.) — „Az ópermi ábécé eredete“ c. tanulmányáról (Ученые Записки. Советское финноугроведение I, 1948, 233—9) már szó volt a NyK. LII. köt. 366. lapján és az Acta Linguist. Hung. II. köt. 239. lapján.

a komi nyelv permjék nyelvjárása) tkp. zavarólag hat itt a harmadik jelentés⁷ hogy t. i. itt a régi komi írást és irodalmat mondjuk óperminek. Az István permi püspök által megalkotott ábécét (*abur-t*) azonban már régóta „permi ábécének” nevezi az irodalom. Ezt a régi hagyományt követi a mai komi tudomány és így LYTKIN is, mikor az említett régi komi írást továbbra is ópermi írás néven, a XIV—XVII. századi komi emlékeket pedig továbbra is ópermi nyelvemlékek néven emlegeti.

LYTKINnek fényképmásolatokkal gazdagon felszerelt könyve, melyet B. A. SZEREBRENNYIKOVNAK a munkát méltató előszava vezet be és az alább ismertetendő mellékletek zárnak be, a következők hat részre oszlik: 1. Az ópermi ábécé és helyesírás. 2. Az István-féle ábécével írt ópermi nyelvemlékek. 3. Az orosz betűkkel írt ópermi nyelvemlékek. 4. Ópermi ábécével írt orosz szövegek. 5. Ópermi nyelvtan. 6. A XIV—XVII. századi ópermi nyelvemlékek szókincse (szótára).

[Az ópermi ábécé és helyesírás]. LYTKIN mindenekelőtt a régi komi (a következőkben mi is az „ópermi“ elnevezést fogjuk használni) ábécé-jegyzékeket ismerteti és valamennyit hasonmásban is bemutatja. Összesen 13 ilyen jegyzéket sorol fel. Ezek közül a következő 4 már régóta ismeretes:

1. Az ú. n. nomokáni jegyzék. Ez egy 1510-ből való,¹ most Moszkvában őrzött kézíratos nomokanonban, vagyis egyházi törvénygyűjteményben maradt ránk. — 2. Miller—Karamzin-féle ábécé néven ismeretes az a jegyzék, melyet N. M. KARAMZIN közölt 1817-ben a MILLER (MÜLLER) hagyatékában őrzött eredeti irat alapján. (Tkp. ez is másolat, mégpedig egy XVI. századbéli kéziratnak a XVIII. sz.-ból való másolata; l. WICHMANN: Studienreise [JSFOu. XXI/3.] 11. l.). — 3. A színódusi jegyzék. Ezt P. I. SZAVVAITOV adta ki 1850-ben a színódus könyvtárában őrzött kézirat alapján. — 4. A Kalajdovics-féle jegyzék, mely onnan kapta nevét, hogy K. KALAJDOVICS archeológus adott róla először hírt 1813-ban; a jegyzéket azonban csak 1858-ban adta ki SZAVVAITOV.

Újabbán kerültek elő a következő jegyzékek (közülük többet maga LYTKIN fedezett fel a leningrádi állami közkönyvtárban):

5. A „közkönyvtári jegyzék“. Ez a XVI. századból való és a Kalajdovics-féle jegyzékhez (l. fent 4. a.) áll igen közel, de nem azonos vele. [Neve azt jelzi, hogy a leningrádi áll. közkönyvtárban, (Гос. публичная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щердина) őrzik az eredeti kéziratot.] — A következő (6—11. sz.) jegyzékek a XIX. sz. első felében mint Usztvim, Jarenszki és Sziktivkar városokban lévő eredetiekről készített másolatok kerültek az említett leningrádi könyvtár kéziratgyűjteményébe: 6. A jarenszki ábécé. 7. A Motohov-féle jegyzék Usztvim városából. Ennek a vonásai meglehetősen eltérnek a többi ismert ópermi betűtípustól. SZIDOROV szerint ez valószínűleg egy XVIII. századi szándékosan stilizált „pseudeo-permi“ ábécé. 8. Az usztsziszolszki Karamzin-féle jegyzék 1829-ből való és a mai SziktivkARBól került Leningrádba; igen közel áll a Miller—Karamzin-féle ábécéhez (l. fent 2. sz. a.), de nem azonos vele. 9. Az usztsziszolszki-színódusi ábécé a fent 3. sz. a. említett jegyzékhez áll igen közel. 10. Az usztsziszolszki Kalajdovics-féle jegyzék betűi igen közel állnak a fenti 4. sz. emlék betűihez. 11. Az usztsziszolszki összeállított ábécé betűi „a Szentlélek kiáramlása“ c. kép feliratából (erről l. alább) vannak kiírva („összeállítva“) és más usztsziszolszki jegyzékek betűivel

¹ WICHMANN (JSFOu. XXI/3, 5.) „Nomokanon vom Jahre 1511“-et ír, de ez bizonyára tévedés.

egybevetve. — Végül idetartozik: 12. A misekönyvbéli ábécé (egy Moszkvában őrzött XV. sz.-beli misekönyvből), ez az ópermi ábécé első hét betűjét tartalmazza, és 13. az Undolszkij-féle ábécé ugyancsak a XV. századból; ezt a jegyzéket M. N. SZPERANSZKIJ tette közzé 1929-ben egy, a Rumjancevmúzeumban őrzött kéziratból.

Ezeknek a jegyzékeknek és a nyelvemlékek írása alapján István püspök írásjegyeiről a következő képet kapjuk: Az eredeti ábécé 24 jegyet tartalmazott. Fízék a következő hangok jelölésére szolgáltak: *a, b, g, d, e, ž, dž, z, dž, i* (és *j*), *k, l, m, n, o, p, r, s* (= *sz*), *t, u* (és *v*), *č, š, ě, o*. Az írásjegyeket István a görög betűk alapján, egy részüket pedig az egyházi szláv-orosz ábécé alapján szerkesztette meg, de a mintául vett betűk alakján számos változtatást tett; e változtatásoknál felhasználta a régi komi tamga (tulajdon)-jeleket is. A betűk alakján István után, az ópermi ábécé használatának három évszázada folyamán, jelentős változtatásokat, alakításokat eszközöltek és az ábécét ki is egészítették újabb betűkkel.

A jegyzékek többnyire a betűk nevét is közlik. A betűket sokszor egy, az illető betűvel kezdődő rövid komi szóról nevezték el. Az első két betű pl. *an, bur*, ill. *an, bar* vagy *an, buk* néven szerepel; *an* jelentése 'állkapocs', *bur* a. m. 'jó', *buk* és *bar* (az utóbbi LYTKIN szerint < *bak) jelentése 'penész'. Mármost ezeknek az elnevezéseknek, az elnevezésekben megnyilvánuló nyelvjárási különbségeknek az alapján két csoportba oszthatjuk az ábécéket. LYTKIN az *š* betű elnevezését választja a csoportosítás alapjául. Az *š* betűnek a neve t. i. az egyik csoportban *šui*, a másikban *šoi*; a szó jelentése 'Leiche, Aas, . . . schlechtes, nicht mehr brauchbares Ding' (WICHM.). LYTKIN a *šui*-csoportot vicsegdai jellegűnek, a *šoi*-csoportot pedig sziszolai-jellegűnek tekinti. (WICHM. — Уот.: V S L *šoi*, VLökcim *šui*.) LYTKIN eredetibbnek tartja a *šui*-változatot, mert ez közelebb áll a nyelvemlékekbeli, zárt *o*-val írt *šoi* (шōй) alakhoz. A két csoport egyebekben is eltér egymástól; így pl. a *šui*-csoportban a *b* betű neve *buk, bur, bub*, a *šoi*-csoportban pedig *bar*. A *šui*-csoportban külön jel szolgál a *dž* (*džoi*) hang jelölésére, a *šoi*-változat csoportja nem ismeri ezt a betűt, stb.

Egyes betűk többféle hang jelölésére is szolgálhattak. Így az *e* jele *je* hangot is jelölhet, az egyik nyelvemlék pedig a zárt *o* jelölésére is használja az *e* jelét. Könnyen érthető, hogy az *u* jele a *v*-t is jelölheti; ez azzal kapcsolatos, hogy — miként erre már többször rámutattak (l. NyK. LV, 32. l.) — a komi *v* hang közel áll a *y, β* hanghoz. Egyes mássalhangzók jelei a megfelelő palatalizált („lágylított”) hangot is jelölhették, a *ver*-nek ('rab, szolga') nevezett betű a *v, u* és *ju* hangokat is jelölheti. (A *ver*-nek ezt az ingadozását az teszi érthetővé, hogy ez a betű bizonyára későbbi eredetű; nincs is meg mind-egyik régi ábécében és ahol szerepel is, ott sincs állandó helye a betűrendben. Ennek az ingadozásnak a következménye azután az, hogy cirill-betűs átírásban a másoló, aki gépiesen, nyelvismeret nélkül írta át a komi szöveget, pl. *огъ юеръ мы*-nak olvasta és írta át a komi *og vermĭ* ('nem birok') szót és a Павелъ nevet is Паюэль-nek írta át.)

Az eredeti ábécét nemcsak a *ver* betűvel, hanem későbbben még más betűkkel is kiegészítették. De már maga István püspök is használt valószínűleg bizonyos megkülönböztető, diakritikus jeleket. A kiegészítést és mellékjelek alkalmazását szükségessé tette az a körülmény, hogy magában a komiban 35 volt a fonémek száma, viszont jelölésükre csak 24 betű állott rendelkezésre. (Ezért láttuk fent, hogy egy-egy betűnek több hangot is kellett jelölnie.)

A palatalizált hangok közül csupán a *dž* jelölésére volt külön betű; az *l, n, t, d, tš, ž* (= *ž*), *š* (= *š*) hangokat István (szláv minta szerint) valószínűleg az *l, n* stb. betűk fölé tett diakritikus jel segítségével jelölte. A jelölésnek ez a módja jelentkezik is a nyelvemlékekben, lassanként azonban elhagyták ezeket a jeleket; legtovább az *š* (= *š*) jelölésével kapcsolatban tartotta fenn magát ez a jelölés (bizonyára azért, mert különösen a szókezdő *š, š* összekeverése a szöveg megértését is megnehezítette volna).

Igen érdekes a komiban oly gyakori mélyhangú *ę* jelölésének a története.

Ellentétben a nyelvtörténetileg fontos tanulságokat nyújtó kétféle *o*-nak a jelölésével (külön betű jelölte a nyílt *o*-t és külön betű a zárt *o*-t), *ę* hangot jelző betűt nem találunk István ábécéjében; ez a hiány talán azzal magyarázható, hogy erre a jelölésre sem az egyházi szláv és az orosz, sem pedig a görög nem szolgáltatott mintát. István maga ezt az *ę* hangot a nyílt *o* jelével jelölte, alighanem azért, mert akusztikailag ezt a hangot érezte hozzá legközelebb állónak. (Tudjuk, hogy az orosz eredetű szavakban is a komiban az eredeti orosz *o* helyén általában *ę*-t találunk.) E mellett a nyelvemlékek *o* jelölést is ismernek, kivételesen *ə* jelölést is találunk, amiben persze tényleges kiejtés is tükröződhetik, hiszen több nyelvjárásban ma is nem-első szótagbeli *ę* helyén *ę, e, e*-t ejtenek. Elősegítette az *o* és *ę* hangnak ugyanazzal a jellel való jelölését az is, hogy a komiban nem-első szótagban általában igen ritka az *o*, annál gyakoribb ebben a hangtani helyzetben az *ę*, így az *ę* hangnak *o*-val való jelölése ezekben az esetekben sem okozott félreértést. Elmés megoldást választottak egyes emlékek írói, akik már nem ismerték a zárt *o* ejtést és így ennek a jelét használták minden *o*-nak a jelölésére, az *ę* jelölésére pedig az így felszabadult másik *o*-betűt (az *o* jelét) foglalták le úgy, hogy erre a betűre még két pontot tettek.

Nézzük most az ópermi ábécével feljegyzett ránk maradt emlékeket.

[Az István-féle ábécével írt ópermi nyelvemlékek.] Az ópermi ábécével írt komi-nyelvű emlékeket LYTKIN könyvének 32–49. lapján ismerteti. Ezeknek a nyelvemlékeknek a csoportjába három összefüggő (vagyis már szöveget tartalmazó) emlék tartozik; ezekben összesen (átírásban számítva) 209 szót találunk. (A számítás alapja nem szilárd, minthogy sok az egybeírás; LYTKIN „körülbelül 205 szót” említ, SZIDOROV meg — 1. Acta Linguistica Hung. II, 240. l. — 230 szóról tesz említést, de ebben a számban bizonyosan benne vannak a SZIDOROV által felfedezett, alább a 276. lapon említett emlékek a szavai is.) Ezeket a nyelvemlékeket LYTKIN áttekinthetően, tanulmányozásukat rendkívül megkönnyítő módon tárgyalja. Közli az emlékeket, sőt a róluk készített régibb másolatokat is; ezt követi a szövegnek (a komi irodalomban ma használatos módon, diakritikus jelekkel kiegészített) orosz betűkkel való átírása, továbbá LYTKIN saját olvasása és a szöveg egyházi szláv eredetije, ill. orosz fordítása. Ezt az apparátust végül bőséges magyarázatok, jegyzetek egészítik ki, amelyekben LYTKIN a régibb olvasatoktól való számos eltérését is részletesen megokolja.

1. Az első ilyen emlék Васю Кылдашев (*Kýldašev*) bejegyzése. Ez a 12 szóra terjedő rövid ima vagy fohász az 1510. évi (a moszkvai áll. Történelmi Múzeumban őrzött) Nomokanonban maradt ránk. (G. Sz. LYTKIN *Kandašev*-nek olvasta a nyelvemlék írójának a nevét.)

2. Igen viszontagságos a második (időrendben az előbb említett emléket tkp. megelőző) nyelvemléknek, a Szentháromság képén lévő feliratnak a története.

Ezt a képet, melynek felirata — a legismertebb ópermi nyelvemlék — 145 szót tartalmaz, a hagyomány szerint maga Permi István helyezte el a vožemi templomban. (Вожем falva az Alsó-Vicségda mellett, Jarenszktől 40 versztnyire délnyugatra fekszik.) A feliratot bizonyosan tévesen tulajdonítják magának István püspöknek, de az írás mindenestre igen régi, a XV. századnál nem későbbi. A felirat tárgya: Mózes I. k. 18. fejezetének 1–8. verse, komi nyelvre fordítva.

A képről és feliratáról szóló jelentések nem mindenben egyeznek egymással, de tanulságos módon kiegészítik, ill. helyesbítik egymást.

A vožemi kép feliratát tudomásunk szerint elsőnek FRIES velikij-usztjugi orvos-örnagya másolta le 1788-ban és ez a másolat 1790-ben meg is jelent. A becses emlékre figyelmessé lett ARSZENIJ vologdai püspök és (1790. és 1803. között) Vologdába vitette és egy ottani templomban helyezte el a képet. (Ma ezt az eredeti képet a vologdai múzeumban őrzik.) A régi képet lakkal felfrissítették és az 1810-es években FORTUNATOV vologdai tanár sikerült másolatot készített megint a feliratról; ez 1813-ban jelent meg. Készült erről az eredeti feliratról egy harmadik másolat is. Erről Wichmann a Studienreise (JSFOu. XXI/3.) 12. lapján a következőt írja: „In Vologda nahm ich die Umschriften des Bildes von der Heil. Dreieinigkeit auf; ein Versuch mit dem photographischen Apparat misslang vollständig, da der Grund des Gemäldes zu dunkel war.¹ (Die Umschriften sind nicht eingeschnitten, sondern mit schwarzer Farbe gemalt.) Mehrere Buchstaben sind ganz unsichtbar geworden und viele haben ihre ursprüngliche Form verloren, augenscheinlich darum, weil das Bild zu Anfang des vorigen Jahrhunderts gefirniss wurde.”

Még ARSZENIJ püspök kárpótlásul az elvitetett eredeti képért másolatot készítettett a képről és ezt a másolatot helyeztette el a vožemi templomban. A képnek (tehát nemcsak a feliratnak) még egy másolatáról van tudomásunk: az Usztjugban őrzött másolatról (l. alább).

Mármost a vožemi képmásolat alapján is készültek felirat-másolatok, nevezetesen: 1. a leningrádi áll. közkönyvtárban lévő másolat, mely 1834-ben készült; 2. a Wichmann-féle másolat 1901-ből. Erről WICHMANN, aki még nem tudott a leningrádi másolatról, ezt írja (i. h.): „Die zweite „Kopie“ des Bildes von Vologda, von der es bisher überhaupt keine Nachbildung gegeben hat, kopierte ich in Vožem. Hier sind die Buchstaben im allgemeinen sehr deutlich. Bedeutsam ist es, dass die Umschrift des Bildes von Vožem eigentlich gar keine wirkliche Kopie des Textes von Vologda ist: er weicht nämlich in mehreren Punkten merklich von dem letzteren ab, obgleich auch die Übereinstimmung eine grosse ist; man kann den Text von Vožem eine neue, einigermaßen modernisierte Auflage desjenigen von Vologda nennen... Untersucht man die Grundfarbe unter dem Text von Vožem näher, so bemerkt man, dass unter ihr ein anderer Text durchschimmert, der jedoch nicht zu entziffern ist. Das Bild hat also einen älteren Text gehabt, der sicher jene „genaue Kopie“ [t. i. az ARSZENIJ által készítettett „pontos másolat“] gewesen ist; den neuen hat augenscheinlich ein Mann gemalt oder malen lassen, der das Syrjänische und die syrjänischen Buchstaben gut gekannt, und dem der Text aus der Zeit Stephans d. H. zu altmodisch geklungen hat...“. WICHMANN tehát nem azt a feliratot másolta, melyet a leningrádi másolat tartalmaz, hanem a vožemi képmásolaton talált, újabb időből való feliratot. 3. 1924-ben POLJAKOV festő készített a képről másolatot. Ez a másolat (melynek feliratmásolata tehát a WICHMANN-féle másolattal egyezik) LYTKIN tulajdonában van.

LYTKIN a jelenlegi vožemi feliratról (amelyet tehát WICHMANN és POLJAKOV is lemásolt) azt állapítja meg, hogy ez nem egyezik az 1834. évi leningrádi másolattal, de egyezik a SESZTAKOV-tól 1871-ben közölt, elsősorban az usztjugi másolaton alapuló interpretációnak a szövegével. Ezért azt hiszi, hogy az az Arszenij-féle vožemi képmásolat, melynek feliratáról az 1834. évi leningrádi másolat készült, elveszett és ennek pótlására Vožemben új képet helyeztek el, amelyre a SESZTAKOV-féle szöveget (erről mindjárt szólunk) festették rá.

A két jelentés egybevetése megoldja a bonyolultnak látszó kérdést. WICHMANN megtalálta az Arszenij-féle vožemi másolatot, melyről LYTKIN azt hiszi, hogy az elveszett: az elveszettnek hitt másolat ott van ma is Vožemben, de át van festve, ott van a mai másolat alatt, sőt a felirat egyes helyeken át is üt az új rétegen. LYTKIN viszont megtalálta nemcsak az Arszenij-féle másolatról készített, pótolhatatlannak hitt másolatot (a leningrádi másolatot), hanem megtalálta az új vožemi felirat eredetijét is: az usztjugi másolatról készített másolatot.

Többször emlegettük itt az usztjugi másolatot. A vožemi másolaton kívül t. i. Usztjugban is volt a képnek egy másolata, amelynek felirata nem egyezett teljesen az Arszenij-féle vožemi másolatnak (a leningrádi másolatban fennmaradt) szövegével. A képről, ill. feliratáról WICHMANN-nak az a véleménye, hogy ez a másolat „valószínűleg az eredetinek megfirmiszezése előtt (vor dem Firmissen des Originals)“ készült. Erről az usztjugi másolatról is készültek másolatok: 1. Először SZKVORCOV lelkész másolta le a feliratot ezt a másolatot SZAVVAITOV közölte 1850-ben, majd későbbben, 1889-ben, G. Sz. LYTKIN adta ki újra. Főleg ezen a másolaton alapult P. D. SESZTAKOV nyelvemlékmagyarázata 1871-ből (erről bővebben I. G. Sz. LYTKIN; Зырянский край I, 26). 2. 1901-ben WICHMANN is lemásolta az usztjugi kép feliratát, de érdekes, hogy nem vette észre, hogy ez a felirat azonos az általa szintén lemásolt jelenlegi vožemi felirattal, vagy legalább is nagyon közel áll hozzá. 3. Nem egyenesen az usztjugi képről, hanem ennek SZKVORCOV—SZAVVAITOV—SESZTAKOV-féle szövege alapján készült a jelenlegi vožemi felirat.

Az usztjugi képet G. Sz. LYTKIN is látta, megvolt a kép 1901-ben is (akkor másolta le feliratát WICHMANN), de 1928-ban V. I. LYTKIN már nem akadt nyomára ennek az értékes emléknek. A LYTKIN közölte másolatokból azonban megismerkedünk az eredeti felirattal (a Fries-féle és a Fortunatov-féle másolatok hasonmásából), az eredetibb, Arszenij-féle vožemi másolattal (a leningrádi másolat alapján), valamint az usztjugi és így a mai vožemi szöveggel (a Szkvorcov—Szavvaitov-féle másolatból).

Ezek a másolatokon kívül még egy másolatról van LYTKINnek tudomása; a leningrádi áll. közkönyvtárban még egy feliratmásolatot látott, de ezt még nem hasonlította össze a többi másolattal.

3. A harmadik emlék, „a Szentlélek kiáramlásának“ képe, ill. az ezen a képen lévő felirat, ugyancsak Vožemben van. Ez a felirat is a XV. századból való. Az 51 szóból álló szöveg az Apostolok Cselekedetei 2. fejezetének 1—4. versét fordítja le (az 1. vers első felének kivételével). A feliratnak egy másolatáról már 1817-ben történik említés. Azóta ismételten készült róla másolat; a leningrádi nagy könyvtárban őrzött másolat az 1830-as évekből való. A képről WICHMANN ezt írja (i. h. 13. l.): „In Vožem koptierte ich ebenso den Text des Bildes von der Ausgiessung des Heil. Geistes. Man ist verschiedener Ansicht

darüber gewesen, ob dieses Bild aus derselben Zeit stammte wie das Gemälde von der Heil. Dreieinigkeit zu Vologda oder aus späterer Zeit. Man braucht jedoch kein Heiligenbildkenner zu sein um nicht auf den ersten Blick bemerken zu können, dass das Bild von Vožem beträchtlich jüngeren Datums ist als das von Vologda. Was hingegen den Text des ersteren angeht, so ist seine Sprache hinsichtlich des Alters ohne Zweifel neben die Sprache des Textes von Vologda zu setzen.“ WICHMANN kétségtelennek tartja, »dass das Heiligenbild „die Ausgiessung des Heil. Geistes“ zu Vožem die Kopie eines älteren Gemäldes ist, welches wahrscheinlich vollständig verloren gegangen ist.«

4. Nem összefüggő szöveget, hanem csak egy névnek zürjénes alakját tartalmazó emlék PHILOPHEJ permi püspök aláírása (*Pilopi*) ópermi betűkkel egy 1474. évi oklevélen.

E négy emléken kívül más, szintén ebbe a csoportba tartozó nyelvemlékekről is van még tudomásunk. Így LYTKIN megemlíti, hogy A. SZ. SZIDOROV, az ismert komi nyelvtudós, egy rövid bejegyzést fedezett fel, de ezt még nem tette közzé. WICHMANN is említ egy ilyen emléket. „... sei erwähnt — írja i. h. 11. l. —, dass mir der Seminarlektor N. I. SUVOROV in Vologda eine Handschrift aus dem 16. Jahrhundert zeigte, in der eine kurze (5 Worte umfassende) syrjänische und mit syrjänischen Buchstaben geschriebene Schlussbemerkung steht.“ Hallunk más, egyelőre még lappangó nyelvemlékekről is. JEVGENIJ metropolitának RUMJANCEVVAL való levelezésében is szó esik arról, hogy a metropolita értesülése és RUMJANCEV feltevése szerint is még több ilyen felirat is van; a cserdini múzeum igazgatója is tudott egy, a cserdini kerületbeli Njırob falvában őrzött, de később (1931-ben) elveszett képről, melyen ópermi felirat volt (LYTKIN 44. l.). Reméljük, idővel mégis csak előkerül egyik-másik ilyen elveszettnek hitt komi nyelvemlék.

[Az orosz betűkkel írt ópermi nyelvemlékek.] Jóval nagyobb terjedelmük-nél fogva igen fontos a nyelvemlékek második csoportja: az orosz betűkkel írt ópermi nyelvemlékek (50—74. l.), legelsősorban a Lepechin-féle és a Jevgenij-féle szövegek. A két nyelvemlék tartalma azonos (ugyanazoknak a bibliai és liturgiai részleteknek a fordítását közlik), nyelvük is közel áll egymáshoz, de mégsem azonos. A két nyelvemlék egyenként vagy 600 szót tartalmaz, de minthogy szókinsük nagyjában azonos, együttvéve is csak vagy 600 szót számíthatunk (az ismétlődő szavakat is mindegyiket külön-külön számítva).

A Lepechin-féle szövegek felfedezőjükről kapták nevüket. LEPECHIN a becses kéziratot 1771-ben Kibra (ma: *Kuratovo*) falvában találta, tehát közel annak a monostornak a helyéhez, melyet Permi István 1390. körül Botya falvában (a Sziszola mellett, 160 versztnyire Sziktivkartól délre) alapított és amely a XVIII. sz. közepéig állott fenn. A votcsai templomban mindvégig (tehát a XVIII. sz. közepéig) komi (és talán régi komi, „ópermi“) nyelvű egyházi énekeket énekeltek. Ottani (nem komi származású és komi nyelven nem értő) szerzetesek cirill-betűs írásra írták át az István-féle fordításokra visszamenő, de már újabb eredetű fordításokat, de persze — kellő nyelvtudás hiányában — sok hibát ejtve, szavakat helytelenül összevonva vagy kettéosztva. Egy ilyen kéziratot talált LEPECHIN. A szövegek 1780-ban jelentek meg nyomtatásban. Az eredeti kézirat egyébként még nem került elő; WICHMANN is, V. I. LYTKIN is hiába kutatott utána. LEPECHIN járt ugyan az Alsó-Vicségda vidékén is (Kibrából Sziktivkaron keresztül egészen Jarenszkig), de utazása idején az Alsó-Vicségda vidékén vérhas pusztított, így LEPECHIN ezen a területen lehetőleg kerülte a lakossággal való érintkezést (alsóvicségdai

adatairól l. még alább). Különben — ki tudja — talán itt is, azon a vidéken, ahol Permi István hosszú ideig működött és ahol annyi egyéb emlék maradt fenn, sikerült volna neki még akkor a kibraihoz hasonló módon régi szövegeket lelnie, ahogyan — miként LYTKIN könyvéből (50. l.) értesülünk, A. SZ. SZIDOROV valóban Gam-falvában (l. lent 285. l.) fel is fedezte ezeknek a szövegeknek (egyelőre még kiadatlan) harmadik példányát.

A másik fordítást, a Jevgenij-féle szövegek eredeti kéziratát a moszkvai áll. Történelmi Múzeumban őrzik. JEVGENIJ kievi metropolita a kéziratot — miként 1812-ben RUMJANCEVNAK írja — „egy zürjén templomból“ kapta. A könyvtár katalógusa szerint (l. WICHMANN: i. h. 9., LYTKIN 52. l.) a kézirat „kétségtelenül zürjén földről vagy az északi partvidékről való“. JEVGENIJ úgy gondolta, hogy ezek a szövegek azonosak a Lepechin-félékkel és ezektől csupán abban különböznek, hogy a hangsúlyt is megjelölik. Ezt a kéziratot WICHMANN lemásolta (l. i. h. 9. l.), LYTKIN pedig könyve végén fényképmásolatot közöl erről az itt először kiadott egész kéziratról.

A két nyelvemlék kétségtelenül a XVII. századból való, a Jevgenij-féle szövegekben található javítások, újítások, változtatások is a XVII. századbeli orosz egyházi frazeológia (NIKON pátriárka) hatását mutatják. Mindkét emlék (közvetve) a Permi István-féle fordításokra megy vissza, az átírás számos hibája pedig nyilvánvalóvá teszi, hogy itt eredetileg ópermi ábécével írt szövegeknek cirillbetűs átírásával van dolgunk és hogy a másolók már nem értették a komi szöveget. Ilyen szembeszökő hibát, mely abból eredt, hogy a másoló a *v* jelének csupán *ju* jelentését ismerte, már fent említettünk.

A két nyelvemlék nyelve nem egységes; egy erős orosz hatást mutató újabb réteg határozottan elkülönül a régibb rétegtől (pl. a régi rétegben általában *š*, *ž* jelentésű betűkkel vannak írva az *ś*, *ž* hangok, az új réteg erre a célra az *s*, *z* jelentésű betűket használja; az új réteg orosz *u*-vel jelöli a *dz* hangot, szó végén mássalhangzó után — mint fentebb az *оръ* és *Пароель* esetében láttuk — az orosz *ъ*-t alkalmazza). Az említett, valamint egyéb körülmények alapján LYTKIN szerint úgy képzelhetjük el a két kézirat genealógiáját, hogy a másolatok egész sora előzte meg a ránk maradt két fordítást: az eredeti XIV. századi fordításra visszamenő XV–XVI. századbeli régibb és újabb szöveget egy kéziratban egyesítették, erről későbbben, a XVII. században két másolat készült, ezek egyikén (ill. róla készült másolaton) alapszik a Lepechin-féle, a másikon (ill. erről készült másolaton) pedig a Jevgenij-féle szöveg.

Nevezetes dolog, hogy ezekben az emlékekben már nyelvjárási különbségek is (nyilván a másolók nyelvjárásának nyomai; l. lent) mutatkoznak; pl. *allat*. -*lu* és -*lj*, *comit*. -*kod*, -*ked* és -*kot* stb. Ebből a szempontból tehát, hogy t. i. a másolók nyelvéből sok nyelvjárási sajátosság őrződött meg ezekben az emlékekben, előnyös volt a sok másolás. Másfelől azonban a sok másolás (az, hogy a másolók egy része nem értette a szöveget és a cirill-betűs átírás folyamán is sok hibát ejtettek) megduzzasztotta a hibák számát, és ez természetesen nagyon megnehezíti a szövegek olvasását és értelmezését. LYTKIN is érzi, hogy ilyen körülmények között nem egy megfejtési kísérlete bizonytalan. Éppen ezért és hogy a könyv tanulmányozója minél könnyebben tudja ellenőrizni a megfejtést, kívánatos lett volna, hogy LYTKIN itt is — úgy, ahogyan az előbbi csoportbeli emlékeknél járt el — a megfelelő orosz szöveget is közölje. LYTKIN, nyilván helymegtakarítás céljából, csak utal azokra a forrásokra, amelyekben a megfelelő orosz szöveg található. Nagy segítséget jelent persze

az is, hogy a nyelvemlék legnagyobb részével kapcsolatban G. Sz. LYTKIN közölte az alapul szolgált orosz szöveget (l. Зырянский край 30—37. l.). De talán mégis hasznos lesz az alábbi kimutatás, amelyben a Lepechin-féle szöveg mellett megjelöljük, hogy mely részletek felelnek meg neki a Зырянский край-ban úgy, hogy ott egyúttal az orosz szöveget is megtaláljuk (ha talán nem is éppen azt a változatot, melyen a Lepechin-féle fordítás alapszik), és egyben megnevezzük (G. Sz. LYTKIN nyomán) az eredeti bibliai, ill. liturgiai előfordulási helyet is.

LEPECHIN szövegei	A Zyrj. Kraj I. kötetében	A bibliai, ill. liturgiai forrás
10—38. sor	30—31. l.	Pál apost. 1. levele a Thess.-hez IV, 13—17.
41—80. sor (a 40—42. sor a szöveg bevezetése)	31—32. l.	János evang. V, 24—30.
86—97. sor	33. l.	Kerubok éneke
106—145. sor	34—35. l.	Hitvallás
150—162. sor.	36. l.	Szeráfok éneke 1—2.
163—174. sor	34. l.	Az Istenanya dicsérete
179—192. sor	36. l.	Miatyánk
195—197. sor.	37. l.	Szeráfok éneke 3.
202—213. sor	30. l.	(Rövid) himnusz Jézus keresztelésére

3—8. A Lepechin- és Jevgenij-féle szövegeken kívül még néhány későbbi (a XVIII. sz.-ból való) kézirat (liturgia-fordítások) tartozik ebbe a csoportba. G. Sz. LYTKIN (i. m. I, 32. l.) és WICHMANN (i. h. 5, 9) n é g y ilyen kéziratot ismer (ezek a fent említett újabb réteg nyelvállapotát tükrözik), V. I. LYTKIN (57. l.) pedig még két ilyen (1779—1786-ból származó) vallásos tartalmú kéziratot talált és tanulmányozott a leningrádi áll. közönyvtárban.

[*Ópermi ábécével írt orosz szövegek.*] A III. csoport, az ópermi ábécével írt orosz szövegek (75—87. l.), (számszerint 11 emlék, de köztük van a 272. lapon említett miscönyv is) már nem az ópermi nyelvről, hanem csak az ópermi írásról: a betűk történetéről és az ópermi helyesírásról való ismereteinket gyarapítják, és így közvetve a Lepechin—Jevgenij-féle szövegek írásmódja szempontjából tanulságosak. Az ezekben az emlékekben szereplő orosz szavak száma meghaladja a 300-at. Az ópermi ábécé t. i. a XV., de különösen a XVI. sz.-ban meglehetősen el volt terjedve a moszkvai íródéakok, másolók körében; ezek gyakran orosz szavakat írtak le ezzel a különleges (részben titkos írásnak is tekintett) ábécével. Magától kínálkozó feltevés, hogy moszkvai

literátusok magától Istvántól értesültek az akkor általa megalkotott komi ábécéről és tőle tanulták azt el. (István tudvalevőleg Moszkvából indult el 1379-ben komiföldi állomására és ismételten járt azután is Moszkvában; ott is halt meg 1396-ban.)

[*Nyelvtani vázlat.*] A komi nyelv legrégibb emlékeinek közlése és interpretálása után most már ezeknek az emlékeknek a nyelvi tanulságait foglalja rendszerbe a szerző. A nyelvtani vázlat és az ezt követő ópermi szójegyzék úttörő jelentőségű és a könyv legbecesebb fejezetei közé tartozik.

A nyelvtani vázlat (88—121. l.) történeti nyelvtani vázlatnak is beillik. Itt LYTKIN azokat az eredményeit is értékesíti, melyekre előbbi, már ismertetésünk elején felsorolt tanulmányaiban jutott.

[*Hangtan.*] Az ópermi nyelv 9 magánhangzót ismert: *a, e, ɛ* (= zárt *e*), *i, o* (= *o*, nyílt *o*), *o* (= zárt *o*), *ɛ, u, i*. Az *ɛ* fonémet az *o* jelével jelezték, mint már fent megjegyeztük. Bizonyos azonban, hogy ez a hang már az ópermi-ben is megvolt; láttuk, hogy egyes nyelvemlékek az *ɛ* jelölése céljából az *o* jelére két pontot tettek, azonkívül ma is valamennyi nyelvjárás ismeri ezt a hangot. Az eredeti, vagy legalább is ópermi vokalizmust leghívebben megőrzött jazvai-komiban (КОМИ-РЯЗВИНСКИЙ) (ezt LYTKIN nem tekinti „permják” dialektusnak; l. LYTKIN 94., 172. l. és Sz. A. POPOVVAL közösen írt, fent idézett cikkét; a Jazva, *jođz* v. *jođz-va* a Kámába torkolló Višera folyónak baloldali mellékfolyója, a jazvai komik Szolikamszktól északra, Cserdintől délkeletre laknak, ma mindössze vagy 4000 a számuk) — az *ɛ* labializáltan hangzik; ennek alapján LYTKIN lehetségesnek tartja, hogy az ópermi *ɛ* hangnak is ilyen lehetett a színezete. (GENETZNél is *ö=õ* vagy *ó*; l. lent.)

Az említett 9 magánhangzó közül csak az *ɛ* és az *o* nincs meg ma az egész komi-permják területen. Az *o* azonban ma is értelemmegkülönböztető foném a felsősziszolaiban (itt pl. *pon* 'vég' és *pon* 'kutya'; *korša* 'keresek' és *korša* 'fürdősprű')¹. Az ópermi *o* és *ɛ* használati köre teljesen azonos a mai felsősziszolai használattal, és ez a megkülönböztetés a mai jazvaiban is tükröződik; itt t. i. az eredeti zárt *o*-nak *u*, az eredeti nyílt *o*-nak pedig *o* (= *o*) felel meg, pl. ópermi *šoŋi-*, FSz. *šoŋi-*, Jzv. *šúŋi-* 'eszik', de a többi nyelvjárásban mindennütt nyílt *o*-val; viszont ópermi *loi-* 'dagaszt' a Jzv.-ban is *loi-* (GENETZNél is a két szó alakja; *šúŋi-* és *lój-*). Ez a jazvai *u*, amely tehát a régi zárt *o*-nak a folytatása, a ragozás és képzés folyamán is megőrzi hangsúlyát, ezzel szemben a többi nyelvjárás *u*-jának megfelelő jazvai *u* hangsúlytalan az egy szótagnál hosszabb alakokban. Hogy a zárt *o* csakugyan sokkal jobban volt elterjedve, mint ma, az is mutatja, hogy WICHMANN is megtalálta az *o*-t az izsmai nyelvjárásban, de e mellett szólnak — amit LYTKIN is kiemel — LEPECHIN permják adatai *u*-val, és az, hogy a chantiban (éppígy a manysiba és az oroszba átjutott néhány szóban) is *u*-s alakban jelentkeznek az ilyen komi eredetű jövevényszavak (pl. chanti Ni *kuráš* 'Bündel von Tabaksblättern, Blättertabaksquast'; KARJ.—TOIV. 430 — vö. ópermi *korša* 'fürdősprű' stb.).

A zárt *ɛ*, melyet a régi emlékek külön betűvel is jelölnek (Istvánnál még *e* hang jelölése nem szerepel), általában egybeesett a mai nyelvjárások nyíltabb (de nem nyílt!) *e*-jével. Megvoltára a jazvai nyelvjárás is utal; ott az eredeti *ɛ*-nek ma hangsúlyát mindig megtartó *i* felel meg, a nyíltabb *e*-nek a foly-

¹ Ehhez a kérdéshez l. még LYTKIN: Фонетика . . . 157. skk., К вопросу о вокализме . . . 73. skk.; FOKOS: Nyr. LXVI, 42 skk.; UOTILA: JSFOu. LII/5, 7; E. ITKONEN: i. h. 444 skk.

tatása azonban *e*. (Itt talán figyelembe veendő, hogy ma több nyelvjárásban szinte általános a nyílt *e* és csak ritkább a zárt *e*; l. pl. Volksd. der Komi 10,74, 327. — Az óspermi *ε-ről l. még ERKKI ITKONEN: Vir. 1951, 443—4, 449.)

A jazvai komi egy, a labializált *i* hanghoz közel álló hangot is ismer (ezt LYTKIN *y*-vel jelöli), így különbséget tesz *tel* 'tél', *tijl* 'szél', *tul* 'szög', *töl* 'toll' között (~S *tel* 'szél', *tel* 'tél', *tul* 'szög', P *tjil* 'toll'), *pel* 'fél' és *pjl* 'deszka' (~S *pel* 'fél', *pel* 'deszka') között, *su* 'egyél!' és *šij* 'agyag' között (~S *so* az alakja mindkét szónak). Hozzátehetjük, hogy ezt a megkülönböztetést GENETZ is jelzi (GENETZ is a verchjazvai nyelvjárást tanulmányozta és ezt a nyelvjárást nevezte „keleti-perminek“); nála *töl* 'Winter', *tyl* 'Wind, Wetter',¹ *tul* 'Pflock, Keil, Nagel', *töl* 'Feder', *pjl* 'Brett', *pöl* 'eines von einem Paar', *šuj* 'essen, fressen . . .', *šyj* 'Lehm, Ton', és erre a fontos hangtani jelenségre ERKKI ITKONEN külön is felhívta a kutatók figyelmét (i. h. 440 skk.), ahogyan ott a többi permi magánhangzóval is foglalkozik. Figyelemreméltó, hogy ez a megkülönböztetés a régibb feljegyzésekben is tükröződik; így MÜLLERNÉL (a 18. sz.-ban) P *Tyl* és *Töl* 'Wind', PALLASNÁL P *tjiljz*, *tällisb* 'месяц', de nemcsak permják, hanem komi területről is: PALLASNÁL komi Вывь, Вэль, P Вывль 'конь, лошадь', KЛАПРОТНÁL komi *Wyw*, *wöl* 'Pferd', *Töl*, *tyw* 'Wind'.

LYTKIN szerint az ópermi nyelvemlékekben ugyan már nem, de a komi nyelv régi történetének egy bizonyos szakaszában, redukált hangok is voltak. Ezt a feltevését egyfelől egyes mai komi hangtani jelenségekre, másfelől a chantiba átjutott komi eredetű jövevényszavaknak chanti hangalakjára alapítja. A jazvai-komi *ø*-hangnak első szótagban a többi komi nyelvjárásban *i* felel meg (a jazvaiban nincsen illabiális *i*); pl. Jzv. *pež* 'csónak', *nor* 'orr' (GENETZNÉL is *ø*, amelyről azt írja, hogy az „ein ziemlich offener, dem *a* etwas ähnlicher Gutturalvokal ohne Lippenartikulation“: *pež*, *nor*). Másfelől a chantiba átkerült komi eredetű jövevényszavakban ennek a hangnak a helyén *ə*-t, ill. *ə-re visszamenő hangot találunk (pl. chanti DN *posä'n* stb. 'asztal' < komi *pižan*, Jzv. *pežán*, GENETZ *pežán*).

Nem első szótagban is jelentkezik a jazvaiban az *ø*-hang (pl. *úmel* 'rossz; ördög', GEN. *úmel* 'schlecht, übel, böse' ~ V *omel*, Peč *omol*) és ilyen *ø*-nak a többi komi nyelvjárásban mindenféle magánhangzó felelhet meg, ez pedig LYTKIN szerint a mellett szól, hogy itt eredetileg redukált hang állott. Ilyen redukált hang ejtése tükröződhetik a LEPECHIN által a Kosza mellékén feljegyzett olyan szavakban, mint pl. P *kurak* 'tyúk' és ilyen hangra mutathat az is, hogy a chantiiba átjutott komi jövevényszavakban ilyenkor *a*-féle hang jelentkezik (pl. chanti DN *še'rmä't* 'Zaumzeug' < komi *šermed*, Jzv. *šermot*, GEN. *šermot*). Hozzátehetnők, hogy a régibb feljegyzésekben is sűrűn jelentkezik (várt *i* helyén) nem-első szótagban *a* (pl. WITSENNÉL *-la* allatívisi végződés, G. F. MÜLLERNÉL *Júna kólla* 'durstig' (= *junj kole* 'inni kell, inni akarnék'), PALLASNÁL *kiskalna* 'возить', KЛАПРОТНÁL P *nolyna* 'tragen' stb.). Azonban a redukált hang nem-első szótagban bizonyosan csak a hangsúlytalanság következtében fejlődött. Ami pedig az első szótagbeli redukált hangot illeti, amelyet egyébként LYTKIN maga is csak korlátozásokkal vesz fel: a komi nyelv régi történetének egy bizonyos szakában (92. l.), a vicsegdai területnek néhány nyelvjárásában (93. l.); ez minden valószínűség szerint nem eredeti

¹ GENETZ *y*-je = *u* (E. ITKONEN: i. h. 447), *ø*-je *ö* vagy hátrább képzett *ö* (*ȫ*) (uo. 443.).

(bár LYTKIN feltevését KARJALAINEN és STEINITZ véleménye támogathatná), mert eredetibb rövid hangra vezethető vissza (l. ERKKI ITKONEN: FUF. XXIX, 254, Vir. i. h.), ahogyan WICHMANN sem vesz fel sem az ópermi nyelvben, sem pedig az udmurtban redukált hangot, és ahogyan KANNISTO sem vesz fel első szótagban a manysiban eredeti redukált hangot ott sem, ahol ma egyes nyelvjárásokban redukált hang jelentkezik (l. KANN.: Vok. 53 skk.). És nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a körülményt sem, hogy az obi-ugor nyelvek jövevényszavainak redukált magánhangzóiban az átadó nyelvnek nemcsak redukált, hanem teljes magánhangzói is tükröződhetnek, l. KANN.: Vok. 60, KARJ.: OL. 181, 203, 28, 51, 58, stb.

Hasonlót mondhatunk LYTKINnek arról a feltevéséről, hogy az ópermi-ben talán redukált *u* és redukált *i* hang is volt. Ezt a feltevését LYTKIN arra alapítja, hogy egy-egy permi nyelvjárásban ma hangsúlytalan *u* és hangsúlytalan *i*-t találunk és ilyen, a chantiba átkerült komi eredetű jövevény-szavakban ott is redukált hang jelentkezik.

A mássalhangzók rendszerében az ópermi (= ókomi) kor óta igen kevés változás állott be. Az egyes nyelvjárásokat ma egymástól megkülönböztető *l* > *v* hangváltozásnak az ópermiben még semmi nyoma (l. még alább). A képzők és ragok végén a permják és a jazvai nyelvjárásban mutatkozó *-t* a komiban ma tudvalevőleg *-d* alakban jelentkezik (l. pl. UOTILA: Kons. 92 skk.). Ez a különbség az ópermiben még nem volt oly élesen kialakulva; általában *-d* hangot találunk az ilyen végződésekben (pl. *girišednjs* 'magasztalni'), de *-s* alak is előfordul (a mai udoraiban is: *veljđ* 'lovad', de *mortket* 'emberrel'). Ez is arra mutat, hogy a Vicsегда vidékén már az ópermi korban olyan nyelvjárás (vagy nyelvjárások) is volt(ak), ahol még *-t* volt ezekben a végződésekben, de volt *-t* ~ *-d* váltakozást ismerő nyelvjárás is; a mai helyzet kiegyenlítődesnek az eredménye.

A *-d* > *-đ*, *-t* > *-it* változásra (pl. Ud VU *dođđ*, I *dōđ*, Peč V S L Le P *dođ*, PO (GENETZ) *dyđ* 'szán'; l. pl. UOT.: 119 skk.) már két példát találunk a nyelvemlékekben: *kođđ* 'ként, mint, -hoz hasonló' és *vojitj* 'nép, emberek'.

A szókezdő zárt *o* (~ Jzv. hangsúlyos *ú*) előtt a komiban (talán eredetileg is hangsúlyos szótagban) fejlődött *v*-hang is már az ópermiben jelentkezik; pl. ópermi *vođž*: I *vođž*, Ud *veđž*, V S L *vođž*, Felső-Szisz. *ođž*, P *ođž*, Jzv. *uđž*, PO (GEN.) *uđž* 'előrészt' (l. UOT.: i. m. 57 skk.). LYTKIN *o* > *uo* > *vo* > *vo* fejlődést tesz fel, UOTILA szerint a fejlődés menete ez: I Peč V S L **o* > **vo* > *vo*; Ud **o* > **vo* > *ve* (UOT.: uo. 62).

A *-j*-olyan hasonlító hatására, mint pl. ma *dođ*: *dođja* > *dodđa* 'szánnal ellátott' [a P-ben ilyen is: *lun* 'nap': **lunjez* > *lunnez* 'napok', *piššis* (< **pišjis*) 'elfutott'] az ópermiben csak olyan példa akad, mint pl. JEVG. *lđjanjs*: LEP. *lđjanjs* 'olvasása'.

A hangtan utolsó fejezete a hangsúly kérdésével foglalkozik. Ezzel kapcsolatban LYTKIN a következőt állapítja meg: A komi nyelvjárások többségében a hangsúly jelentős mértékben szabad, vagyis elvben a hangsúly bármelyik szótagra eshetik, anélkül hogy a hangsúly helyének megváltozása a szó jelentését befolyásolná. A permják nyelvjárásokban sincs a hangsúly egy meghatározott szótaghoz kötve, de — bizonyos feltételektől függően — meghatározott esetekben csak egy meghatározott szótag lehet hangsúlyos. Így a jazvaiban az *a*, *o*, *ö*, *e* tőhangzó mindenkor megtartja hangsúlyát, az *o* tőhangzó nem marad a ragozás, képzés folyamán hangsúlyos, az *i*, *u*, *j* pedig megtartja hangsúlyát, ha eredeti zárt hangra megy vissza (és így más

nyelvjárásokban *e*, *o*, *ę* felel meg neki), ellenkező esetben (ha t. i. más nyelvjárásokban *i*, *u* felel meg neki) nem tartja meg hangsúlyát, ami LYTKIN szerint azzal magyarázható, hogy ezek eredetileg redukált hangok voltak (erről l. fentebbi észrevételeinket).

Ami mármost az ópermi helyzetet illeti, csak a Jevgenij-féle szövegek tüntetik fel a hangsúlyt; itt pedig az esetek 80%-ában szintén hangsúlyos az *a*, *o*, *ę*, *e* tőhangzó, viszont mai jazvai hangsúlytalan szótágok 50%-ukban mégis hangsúlyosak az ópermiben. Az ópermiben LYTKIN szerint tehát úgy látszik, már átalakulóban volt a hangsúly régi rendszere (és a vokalizmus). A teljes átalakulás csak későbbben következett be (LYTK. 101—2). (GENETZ a verchjazvai nyelvjárásra vonatkozólag a következő szabályokat állapította meg: Első szótagbeli *a*, *e*, *o*, *ö* (= *ō*, *ō*) csaknem mindig hangsúlyos, *o* (= Jzv. *o*) mindig hangsúlytalan; *i* és *u* gyakrabban hangsúlytalan, semmint hangsúlyos, *y* (= *u*) főleg hangsúlyos, ritkábban hangsúlytalan. Nem-első szótagban viszont általában csak *a*, *o* és *i* fordul elő, még pedig hangsúlyosan és hangsúlytalanul egyaránt; a többi magánhangzó majdnem kizárólag összetételekben, idegen eredetű szavakban és néhány képzős alakban szerepel. — A hangsúly kérdéséről l. még kimerítően WICHMANN: Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wotj. 88—94, továbbá ERKKI-ITKONEN: Vir. 1951, 450—2.)

(Alaktan.) A névragok közül a következők fordulnak elő az ópermi nyelvemlékekben: vocatívus (tkp. 1. sz. birt. személyraggal) *-ę*, *e*; adess.: *-lęn*, *-lan*; allat.: *-lu*, *-lį*; abl.: *-lįs*, *-lįs*; locat.-iness.: *-įn*, *-ęn*, (palatalizált mássalhangzó után) *-įn*; elat.: *-įs*, *-įs*, *-įs*; egress.: *-šan*; ill.: *-ę*, *-e*, *-a*; acc.: *-ęs*, *-ęs*, *-as*; instr.: *-ęn*, *-an*, *-įn*; transit.: *-ti*; prosec.: *-ęd* (*-įd*); termin.: *-ędź*; comit.: *-ket*, *-ked*. Nem találunk példát az approximativus-*ra* (*-lan*), a consecutivus-*ra* (*-la*) és a caritívus (*-teg*) használatára.

A többesszám jele *-jas*, egyetlen példa van *-jes* alakra. A többes acc. ragja: *-dį*; a 'minket' jelentésű névmás alakja: *mįjandį* és *mįjandę* (ezek tkp. 2. személyű determinált accusatívusok; vö. UOTILA: Kons. 107—8.). A birtokos személyragok közül a következőkre vannak ópermi példáink: 1. szem.: *-ę*; többesszám: adess. *-nįmłęn*, all.: *nįmłu*; acc.: *-nįmę*; — 2. szem.: *-įd*, *-id*; all.: *-įdłu*, *-udłį* [*-udłu* a 106. és 107. lapon bizonyosan sajtóhiba, mint az ott idézett példa mutatja]; iness.: *-ad*; acc.: *-tę*; com.: *-įdket*; — 3. szem.: *-įs*, *-įs*; all.: *-asłį*, *-isłį*; iness. *-as*, acc.: *-ęę*.

Az alaktani vázlatot a személynévmások, az igeragozás és a szóképzés tárgyalása zárja be.

[Jelentéstani, szintaktikai sajátosságok, szókészlet jellemzése, dialektizmusok.] A nyelvtani vázlat három utolsó fejezete az ópermi nyelv néhány szintaktikai és jelentéstani sajátosságáról; a nyelvemlékek szókészletéről, végül az ópermiben megfigyelhető nyelvjárási alakokról, dialektizmusokról szól.

Russzicizmus lehet az adessívus használata ablatívus helyett olyan birtokos jelzős szerkezetekben, melyekben a birtok tárgyesetben van; pl. *bįdenłęn kanęs* (ma: *bįdenłįs kanęs*) 'mindnyájuk királyát'. Egyébként azonban az ópermi nyelv szintaktikai tekintetben alig tér el a mai nyelvhasználattól. Ilyen eltérés még az abl. comparationis használata a mai elatívus helyén (az udmurtban is általában abl. van ilyen szerkezetekben.)

Nagy azonban az eltérés szókészlet dolgában. LYTKIN úgy látja, hogy az ópermi szókészletnek negyedrésze már elavult, kiveszett a közhasználatból, annyira, hogy a mai komi ember meg sem érti ezeket a szavakat. Ilyen szavak: pl.: *mezes* 'az Űr, Megváltó', *įęęįęke* 'de, hanem', *uri* 'béke' (vö. udm. WIED.

wri 'Friede, Ruhe'), stb. Több szó ma már csak egyes nyelvjárásokban él; ilyen pl. *jez* (ma *Jzv. jez*) 'idő', *pil* (ma csak *Ud piv*, I *pī*) 'felhő'. Jellemzők a mesterségesen alkotott új szavak (egyrészük egyházi szláv kifejezések tükörfordításai). Ilyenek: *kanalan* 'uralkodás, országlás', *mortasem* 'очеловечился' ('emberré lett'), az orosz дух, дыхание mintájára alkotott *poltes* 'szellem, (Szent)lélek' (ezt a szót G. Sz. ЛУТКИН *lol*-nak olvasta; *lol* a. m. 'lélek'. UOTILA szerint *peltes* olvasandó; I. FUF. XXVI, 188—9.)

A legtanulságosabb a nyelvjárási sajtások jelentkezéséről szóló utolsó fejezet. Itt egyébként szerencsés összekapcsolását látjuk a nép és nyelv történetének: ЛУТКИН nyelvjárási egyezéseket egységesen, népmozgalmak, településtörténet segítségével iparkodik megmagyarázni.

A nyelvjárási sajátosságok elsősorban a Lepechin—Jevgenij-féle szövegekben mutatkoznak; ennek az a magyarázata, hogy — miként már említettük, ezek a szövegek különféle nyelvjárási területekről származó másolók nyelvének nyomait őrzik, amelyek tehát nemcsak az akkori nyelvjárásokról nyújtanak bizonyos tájékoztatást, hanem egyúttal a mai nyelvjárások előzményeire is rámutatnak. Így az allatívusi *-lj*, comitatívusi *-ked* (az ópermi *-lu* és *-ket* mellett és helyett) olyan nyelvjárásokból való, amelyekből a mai komi nyelv általában alakult. Az ablatívusi *-lis* (az ópermi *-līs* helyett) ma az udoraiban és a jazvaiban jelentkezik (de megvan a prupiban és a felsővicsegdaiban is; I. Volksd. d. Komi 73, 327). Több — bizonyosan igen régi — sajátosság alapján a Felső-Vicsegda mentén, Sziktivkartól keletre — abban az időben, mikor azon a vidéken még nem telepedett le sziszolai, vimi és udorai lakosság — olyan nyelvjárást kell képzelnünk, amely közel áll a mai jazvai-komihoz.

A nyelvemlékek nyelvjárási sajátágaiból következtetve a komi és perm-ják nyelvjárások területi elhelyezkedése az ópermi korban a következő lehetett: A Vicsegda mellékén, a folyó torkolatától kezdve, az István püspök fordításaihoz elénk táruló ópermi nyelvet beszélték. A többi nyelvjárás ettől a nyelvtől bizonyos eltéréseket mutatott. E nyelvjárások közül (a vicsegdaitól) északra az udorai és a vimi nyelvjárás, keletre a keleti-ópermi nyelvjárásnak a területe feküdt. Már jelentősebb mértékben különbözött a tulajdonképpeni ópermi nyelvjárástól a sziszolai. A Felső-Vicsegda vidékén igen gyér volt a lakosság, aminek a Pecsora vidékén és főleg az Urálon túl lakó manysik és chantik gyakori betörései voltak az okai. Nyugat felől az ópermi nyelvterület orosz telepekkel volt határos.

Nagyon jelentősek — mint mondtuk — ЛУТКИНNEK azok a megállapításai, amelyek a komi nyelvjárások egymáshoz való viszonyát egységes alapon, településtörténeti alapon iparkodnak tisztázni. Eszerint a mai vicsegdai nyelvjárás tkp. az István püspök utáni időben alakult, még pedig különféle (helyi vicsegdai, sziszolai, udorai, vimi) komi és orosz (короу, домоу jellegű) nyelvjárások keveredéséből, és a Vicsegda medencéjében még a XVII. sz. elején gyérebb volt a lakosság, mint az Udora, Vim és Sziszola mentén (97. l.); az izmai területet pedig vimiek népesítették be, akiknek odatelepülése a XVI. sz. második felében kezdődött meg (121. l.; I. még К истории коми письменности 186. l.). Ezek a tények magyaráznák meg azt, hogy az udorai és vicsegdai nyelvjárás egyaránt *v*-s jellegű, a vimi és izmai pedig egyaránt *l* > $\emptyset$ jellegű. De természetesen igen fontos egyfelől az a körülmény, hogy a nyelvemlékekben semmi nyoma sincs ennek a hangváltozásnak, mindamellett, hogy ezeknek a nyelvjárásoknak több nyoma mutatható ki a XVI.—XVII. századbéli másolók nyelvéből, másfelől figyelembe veendő az

a tény is, hogy a vicsegdai és felsővicsegdai, és természetesen az izsmai területnek is sokáig igen gyér volt a lakossága; ezek a tények világosan bizonyítják, hogy ezeket a hangváltozásokat nem az első gyér bevándorlási hullámok, hanem csak későbbi, az ópermi kor vége felé, a XVII. század folyamán végbe ment tömegesebb bevándorlások terjeszthették el az Alsó- és Közép-Vicsegda, valamint az Izma aránylag hatalmas kiterjedésű komi vidékén. Ezek a körülmények is amellettszólnak tehát, hogy az $l > v (> \emptyset)$ hangváltozás új keletű, nevezetesen a XVII. században ment végbe (l. részletesebben NyK. LV, 6–50 l.).

[Ópermi szójegyzék.] A könyv utolsó fejezete, az ópermi szótár (112–147. l.), a nyelvelmékek teljes szókincsét mutatja be. A szótár minden egyes szónak az emlékekben előforduló valamennyi alakját és valamennyi előfordulás helyét közli, megadja továbbá a szó orosz fordítását és utal a szónak a mai komi és permják nyelvjárásokban jelentkező alakjaira, valamint, ahol lehet, a szó údmurt megfelelőjére; ezenfelül, ahol szükségesnek vagy kívánatosnak látszik, iparkodik a szó alakját és jelentését is megmagyarázni.

A szótár, amely néhány fel nem dolgozott emlék kivételével az egész ópermi nyelvi anyagot öleli fel, összesen — a képzett és összetett szavakat is számítva — vagy 380 szót tartalmaz (az orosz eredetű és orosz alakú szavak beszámításával). Nem lesz érdektelen egy-két adat közlése. Az emlékek leggyakoribb szava az 'és' jelentésű, orosz eredetű *i*; ez 29-szer fordul elő (ezzel szemben az orosz *a* 'azonban' csak 1-szer mutatható ki); igen gyakori szavak még: *mezes* 'Úr, Megváltó' (27-szer), *jen* 'isten' (17-szer), *et, eti* 'egy' (13-szor; LYTKIN szótárában az egyik „*Сом. 6*“ utalás törlendő), *poltjes* 'szellem, (Szent)lélek' (12-szer), *tenid, tenit* 'neked' (11-szer, l. még LYTKIN 108. l.), *ses* 'azután, és' (11-szer), *ai* 'atya' (10-szer), *u džal* 'csinál' és *u džalis* 'cselekvő (együttvéve 9-szer), *bid* 'egész, minden' és ragos alakja *biden* 'mindnyájan' (együttvéve 8-szor).

Itt csupán két szóval kapcsolatban kívánunk még megjegyzést tenni.

A „Szentlélek kiáramlása“ feliratában ez a mondat szerepel: (LYTKIN olvasása és értelmezése szerint:) *loinis biden edget sélemen et inin* 'mindnyájan egy akarattal együtt valának' (az egyh. szl. szöveg szerint: *бѣша вси единомушно вкупѣ*, mai oroszossággal: *все они были единомушно вместе*).

Az *edget* szót G. Sz. LYTKIN *edgot*-nak olvassa és *et-koda*-nak magyarázza (*et-koda* 'одинаковый, сходный'; WICHM. *et-kod* 'gleich, ähnlich, gleichartig', *et-koda* 'gleich, von einerlei Art stb.'). Eszerint a kifejezés értelme: 'egyforma szívvel'. Csakhogy a tetszetős magyarázatot nem támogatja az eredeti felirat szövege. Ezért V. I. LYTKIN más magyarázatot keres. Szerinte (117. és 139. l.) az *-et* itt sorszámnévképző és *edg-et* < *etg-et < *etig-et tkp. 'első', de a szó itt nem sorszámnévként van használva. Bizonyosan LYTKIN maga is érezte, hogy ez a magyarázat nem mondható megnyugtatónak. A szó talán másképpen olvasandó.

Másik megjegyzésünk a *šil* 'бурный, буря' szóval kapcsolatos. A szótár (144. l.) az izsmai szót WICHMANNRA való hivatkozással idézi, a 48. és 119. lapon forrásmegjelölés nélkül van a szó izsmainak jelezve. A WICHMANNRA való hivatkozások csak elírás lehet; a szót SCHRENK jegyezte fel (l. UOTILA: JSFOu. LII/5, 1–2. l.).

[A mellékletek.] A könyv fejtegető részeihez végül 4 melléklet csatlakozik (148.—170. l.).

Az első mellékletben LYTKIN a LEPECHIN naplójában (1780) foglalt komi és permják adatokat közli (vagy 200 szót és 100 szólást, rövidebb mondatot). Ezekhez az adatokhoz (melyek közt több ma már igen ritka szót találunk) — bár nyomtatásban is megjelentek — nehezen lehetett hozzáférni, másfelől emeli a közlés értékét az, hogy LYTKIN ezeket az adatokat átírásban is közli. A komi adatok, miként LEPECHIN feljegyzéseiből kitűnik, alsóvicsegdaiak, még pedig az Aikino alatt fekvő Gam nevű falu környékéről valók, és így *v-s* jellegűek. LEPECHIN, akinek 1771. évi alsóvicsegdai útjáról már fent szóltunk, ezeket az adatokat valószínűleg Leningrádban jegyezte fel komi katonák ajkáról, vagy legalább is ezek segítségével ellenőrizte régiebb adatait. LEPECHIN permják adatai *l-es* jellegűek.

A második melléklet a Jevgenij-féle szövegek fotokópiáját, a 3. és 4. sz. melléklet végül az ópermi betűk elnevezéseit (*a* vagy *an*, *buk* vagy *bur*, *bar*, *bub* stb.), majd ezeknek a betűknek a különféle nyelvemlékekben és feljegyzésekben szereplő alakját mutatja be összefoglaló, jól áttekinthető táblázatokban. A könyvet a rövidítések jegyzéke, tartalomjegyzék és a sajtóhibák jegyzéke zárja be. A könyv gondos kiállítását dicséri, hogy kevés benne a sajtóhiba. Ezek közé tartoznak még a következők: a 9. lapon a 11. sorban 1950 van 1850 helyett, a 100. lapon *pugtis* 'положил (он)' ópermi szónak van jelezve (de a szótár nem ismeri ezt az alakot), a 146. lapon *tšorjđ* 'крепкий' mellett Л (=Lepech.) 25 helyett Л 4—5 olvasandó, a 141. lap utolsó sorában *c*, olv. *сесть*.

* * *

LYTKINnek itt ismertetett jeles munkája nélkülözhetetlen és egyben megbízható segédeszközünk lesz a komi nyelvvel kapcsolatos nyelvtörténeti kutatásokban. Joggal mondja B. SZEREBRENNYIKOV a könyvhöz írt előszavának befejezésében: „Материалы, содержащиеся в этой работе, будучи дополнены конкретными исследованиями диалектов современного коми-зырянского, коми-пермяцкого и удмуртского языков и фактами из истории других финно-угорских языков, могут послужить прочной базой для создания в будущем исторической грамматики коми-языка и удмуртского языка, а также общей сравнительно-исторической грамматики финно-угорских языков.“

FOKOS DÁVID

Б. О. Долгих: Происхождение нганасанов. (Сибирский Этнографический Сборник: Труды Института Этнографии XVIII. Москва—Ленинград 1952, 5—87. l).

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Mikluho-Maklajról elnevezett Néprajzi Intézete a nemzetközi tudományos világ előtt már eddig is nagy megbecsülést szerzett magának a kiadásában megjelenő magasszínvonalú sorozatnak, a Труды Института Этнографии-nek és közleményeinek a Краткие Сообщения Инст. Этногр.-nek a köteteivel.

A Труды ИЭ. XVIII. kötetéről (Сибирский Этнографический. Сборник I. М.-Л. 1952, 334. l.) külön meg kell emlékeznünk folyóiratunk hasábjain, minthogy két olyan tanulmányt is tartalmaz, melyek a finnugor-szamojéd nyelvek kutatóit érdekelhetik. Az egyik E. D. ПРОКОФЬЕВ-ának a szelkupok (osztják-szamojédok) társadalmi rendszeréről szóló dolgozata (88—108. l.),

a másik pedig B. O. DOLGIHnak a nganaszanok (tavgi-szamojédok) eredetéről szóló — önálló könyvnek is beillő — hatalmas tanulmánya.

DOLGIH tanulmánya egy eddig még felderítetlen kérdéssel foglalkozik, s nemcsak eredményeinek ismertetése, hanem módszereinek megismerése végett is hasznosnak látjuk munkájának a szokásosnál terjedelmesebb ismeretetését.

A nganaszanok kialakulása a legutóbbi 300 év folyamán ment végbe, s ezen idő alatt a kereszteződéseknek, összeolvadásoknak számtalan esetét figyelhetjük meg, de egyik sem hoz létre minőségileg új nyelveket, sem robbanás útján, sem máskép. Ezért DOLGIH tanulmánya a SZTÁLIN nyelvtudományi munkáiban lefektetett alapvető téziseknek a gyakorlat által való igazolását is jelenti.

A szerző a nganaszanok általános ismertetésével kezdi munkáját. A nganaszanok nyelvük és legfontosabb néprajzi sajátásaik alapján a szamojedság északkeleti csoportjához tartoznak. A szamojédok közül az északi szamojédokat (nyeneceket, enyeeceket és nganaszanokat) szorosabb kapcsolatok fűzik egymáshoz. Nemcsak nyelvükben nyilatkozik ez meg, hanem abban is, hogy anyagi kultúrájukban sok a közös, rokon vonás (a réntartás technikája, lakás, ruházat, szántípusok területén stb.). Néprajzi tekintetben a szelkupok viszont inkább a chantikkal és a ketekkel mutatnak egyezéseket. Ezért ha szamojéd kultúráról beszél DOLGIH, ezen az északi szamojéd népek kultúráját érti.

A nganaszanok nyáron a Tajmir-félsziget tundrás belsejében vándorolnak, télen az erdőhatár északi sávjára húzódnak le. Főfoglalkozásuk a vadren-,¹ róka-² és kacsavadászat,³ a réntenyésztés és a halászat.⁴ DOLGIH sok érdekes adalékot közöl a nganaszanok lakására, továbbá ruházatukra, közlekedési eszközöikre, táplálkozásukra, népköltészetükre, hitéletükre vonatkozólag.

A hasonló vonások mellett azonban több olyan jelenség is van, amely elválasztja a nganaszanokat a nyenecektől. A nyelvbeli eltéréseken kívül idesorolható még egy sereg néprajzi eltérés. Pl. a nganaszanok termelésében alapvető fontosságú a gyalogos vadrenvadászat. Hiányzanak a réntartás egyszerű formáira vonatkozó hagyományok. Részben szántípusaik is eltérők stb. Hagyományaik alapján pedig a nyeneceket nem tartják rokonaiknak.

A szovjet tudomány kiderítette, hogy Észak-Szibéria mai lakói kivétel nélkül délibb lakóhelyekről származnak. Közülük az uráli⁵ és az altaji nyelvcsaládhoz tartozó népek és a ketek elődei később értek mai lakóhelyükre, mint az ú. n. északkelet-szibériai paleoázsiaiak. Ezek még a XVII. században is kőkori állapotok között éltek, s a fém ismeretét és használatát, továbbá a réntartás technikáját a délről északra nyomuló uráli (szamojéd és részben ugor), ket és tungúz csoportoktól vették át.

¹ Régen általános volt a kollektív vadászatnak az a formája, hogy a réneket egy folyóba kényszerítik be, s itt csónakokról szűrik le őket kópjával (*fonka*). A rénfogó bórnhálók a legutóbbi időkig el voltak terjedve. Nyáron és ősszel kisebb csoportokban és magányosan, gyalog is vadásszák a rént.

² Sajátmaguk készítette facsapdákkal és vásárolt csapdákkal üzik.

³ A kacákat elsősorban hálóval fogják össze.

⁴ Halászatuk fő eszköze a háló (jég alatt is), kisebb jelentőségük van a horgoknak és a csonttűknek.

⁵ DOLGIH nem foglal el végleges álláspontot a finnugor-szamojéd nyelvrokonság kérdésében. Lehetségesnek tartja, hogy két különálló nyelvcsaláddal van dolgunk, melyek nem vezethetők vissza egy egységes alapnyelvre (l. i. m. 10. l. 1. jegyz.).

Amikor az ugor, szamojéd, ket és tungúz nyelvű csoportok északra értek, keveredtek az ott élő őslakossággal, s a behatólag lakosság nyelve győzedelmesen került ki a keveredés folyamatából.

A fejlődés ilyen általános menetének egyik része a nganaszan nép kialakulása is, mely a Pjaszina, Tajmir és Hatanga folyók völgyében zajlott le.

Ezek az etnogenetikai folyamatok persze nem tisztáztak minden részletükben. Pl. fogalmunk sincs arról, hogy milyen etnikumhoz tartoztak, milyen nyelvet beszéltek Észak-Szibéria paleoázsiai őslakói a Lenától nyugatra. Azt sem tudjuk, hogy mikor és milyen útvonalon zajlott le a szamojédok és tungúzok északra vonulása. A szerző nem is vizsgálja ezeket a kérdéseket, hanem csak a mai nganaszanok kialakulását világítja meg, amely szinte a szemünk előtt játszódott le.

Az, hogy a nganaszanok szamojédul beszélnek, még nem magyarázza eredetüket, mert a nyelvrokonság és a nép származása közé nem tehetünk egyenlőségjelet.

A szamojédok délről, a Szaján hegységből⁶ érkeztek mai lakóhelyükre, s közvetlen utódaik a nyenyecék, enyecék és szelkupok. A nganaszanok elődei azonban minden bizonnyal nem a Szaján hegység vidékéről származnak: a szamojéd nyelvet és a szamojéd kultúrát csak Észak-Szibériában sajátították el. Ebben a megállapításban kell látnunk azt a fő tételt, melyet ДОЛГИН a dolgozat folyamán részleteiben is bizonyítani kíván.

A nganaszanokat — bár már Szibéria orosz meghódítása előtt átvették a szamojéd nyelvet — a források következetesen megkülönböztetik a szamojédság többi részétől. A nyelvcsere tehát nem jelentette egyidejűleg az etnikai összetétel tökéletes megváltozását.

ДОЛГИНnak nem feladata, hogy a nganaszan nyelvnek azokat a sajátosságait vizsgálja, amelyek a többi szamojéd nyelvtől elválasztják. Tanulmányának célja, hogy megállapítsa: 1. milyen részekből (nemzetségekből, törzsekből)⁷ áll a mai nganaszan nép; 2. mely törzsek és nemzetségek tekint-

⁶ ДОЛГИН azok közé a szovjet néprajzosok közé tartozik, akik a szamojédok őshazáját — CASTRÉN és ПРОКОФЬЕВ nyomán — a Szaján hegységben keresik. Ennek a felfogásnak a teljes mértékben elhibázott voltára azonban már D. V. БУБРИН rámutatott (Изв. АН. СССР. ОЛНЯ. 1948, 511—7).

⁷ A nganaszan (ugyanúgy, mint az enyec és az evenki) törzs a XX. század elején elég nagyszámú közösség volt (200—300, olykor 1500 fő). Minden egyes törzsnek megvolt a maga területe, elnevezése, nyelvjárása, „önkormányzata“ (törzsfő és a megválasztott tisztségviselők). Élt köztük a törzsi származás tudata s bizonyos törzsi „patriotizmus“. A törzs nemzetségekből állott (egy-egy törzs 3—4, néha 12—14 nemzetségből). A nemzetségeknek külön nevük volt; tagjai a nemzetségeken belül nem házasodhattak (exogámia). A patriarchális nemzetség tagjai kölcsönösen segítették egymást, s élt köztük a közös (férfi) őstől való származás tudata.

Az északi népek a XVII. században is törzsekre és nemzetségekre oszlottak. A törzsek létszáma ebben az időben 400—1000 között, a nemzetségeké 40—100 között mozgott. De ezeken a nemzetségeken kívül voltak még önálló, törzsonkívüli nemzetségek is (200—300 fő), mint önálló exogám egységek. (Ilyenek voltak pl. az erdei enyecék Муграда, Бай, Ючи, Аседа, Салепта nemzetségei). Ezek a nagy nemzetségek további kisebb (50—80 főt számláló) nemzetségekre bomlottak. — Az ilyen nagy nemzetség emléketet ugyan a törzsrre, de lényeges különbség van kettejük között, az t. i., hogy az utóbbiak nem képeznek exogám egységet. Ez a vonása pedig a frátriához közelítene ezt a típusú nemzetséget. A frátriákkal viszont azért nem vehetjük egy kalap alá, mert nem áll vele szemben egy másik frátria, amellyel törzset alkot. — Ezeket az Észak-Szibériára régen nagyon jellemző etnikai alakulatokat ДОЛГИН exogám törzsnek vagy nemzetség-frátriának nevezi. (A helyi lakosságnak a nemzetséget és törzset jelentő szavakon kívül külön kifejezése is van az „exogám-törzs“ fogalmára.) Ez a rendszer esökevényesen a karaszini enyecéknél és talán az erdei nyenyecéknél is megörződött.

hetők a nganaszanok elődeinek és hol találták ezeket az oroszok a XVII. században ; 3. melyek mutathatók ki ezek közül az elemek közül a nganaszan nép összetételében ma is ; 4. milyen eredetűek a nganaszanok XVII. századi elődei.

A nganaszanok 1926—27-ben két törzsből (ngan. *tansa*) az avam és a vadejev-törzsből, továbbá a különálló *Oko* vagy *Dolgan* nevű nagy nemzetségből tevődtek össze. Az *avam* törzsbeli nemzetségek (*fonka*, *honka*): Чунанчера, Линанчера (Турдагины), Нинонде vagy Фалысяда (Порбины), Нгомде (ritk. Нромдичера), Нгамтусо (Костеркины). A vadejev törzs nemzetségei : Асянду (Тынта), Купчик (Няйме?), Кокары (Ася?), Лапсаха, Нгойбу, Нерхо.⁸

A nganaszanok a két törzsrre és ezen belül a nemzetségekre tagolódást pontosan számontartják. Az avamokat mint „valódi nganaszanokat“, mint „nagy hordát“, a vadejeveket mint „nem igazi nganaszanokat“, mint „kis hordát“ emlegetik. A két törzsen kívül áll az *Oko* nemzetség, bár tagjainak nyelve, szokásai, életmódja teljesen megegyezik a nganaszanokéval, s együtt is élnek velük. Ezek egy *Oko* nevű elszamojédosodott dolgán utódai.

Az exogám-törzs nyomát mutatja egyes (avam) nemzetségek чера utótagja, mellyel eredetileg a frátriával és a törzzsel nem azonosítható exogám nagy nemzetségi egységet jelölhettek.⁹

A nganaszanok kialakulásának kérdését akép igyekszik tisztázni DOLGIN, hogy a történeti adatok, oklevelek, adóösszeírások, stb. alapján visszavezeti a mai nganaszanokat alkotó törzsek és nemzetségek történetét a XVII. századig.

Ami a vadejev-szamojédotokot illeti, róluk már MIDDENDORF azt állította, hogy elszamojédosodott tungúzok s legutóbb Попов Нганасаны с. könyvében találkoztunk ezzel a nézettel.¹⁰

Erre vonatkozólag DOLGIN most pontos és hiteles adatokat szolgáltat. Ezekből megállapítható hogy az 1818—19-ben első ízben felbukkanó vadejeviek őseit az 1768. évi jeneszejszki adóösszeírásban szereplő Келюнца „fejedelem“ tungúzaiban kell látnunk.¹¹ Emellett szólnak olyan érvek pl., hogy a vadejev-szamojédotok közt előforduló nevek nagy része tungúz eredetű ; hogy a samanizálás igen gyakran tungúz nyelven folyt köztük stb.¹²

A vadejev-szamojédotok nyomait még régibb időkig is visszaviszi a szerző. Hivatkozik arra a jakutok és az evenkik között levő hagyományra, mely a Jeszej-tó környékén élt legendáshírű *majat* népet a vadejevekkel azonosítja. A *majatok*ról szóló legendának reális történeti gyökerét DOLGIN az 1683. évi felkelésben látja, melyet a jeneszejszki *vanadir* (*vanad*) törzs Munukov nemzet-

⁸ A jelzett időpontban a 867 nganaszannak 31 894 rénszarvasa volt, de a szarvasok 60%-a a népesség 10%-nyi kulákrétegének birtokában állott.

⁹ DOLGIN a ngan. чера szó megfelelőjének tekinti az enyec тыде, szelk. тадже v, чадж és kam. тёл szókat. Ezeknek azonban a ngan. *tansa* és a nyenyec *tid'o* 'Geschlecht Stamm' felel meg (l. WICHMANN : FUF. XI, 175 ; SETÄLÄ : FUF. XII. Anz. 92—3 ; JSFOu. XXX/5, 90).

¹⁰ L. HAJDÚ : Ethn. LXI/3-4, 279 kk.

¹¹ Келюнца tungúzai közt fel van sorolva pl. egy Курлышка nevű tungúz. Az A. P. СЗТУЕРАНОВ jeneszejszki kormányzó rendeletére 1824-ben készült összeírásban viszont a vadejev-szamojédotok főnöke egy Канта Курлышкин nevű „fejedelem“.

¹² DOLGIN fejtegetéseit kiegészíthetjük még a következőkkel : feltűnő, hogy a *vadejev* törzsnév is valószínűleg tungúz eredetű ; hogy önelnevezésük (*ása*) megvan a nyenyec és az enyec nyelvben is, és mindkettőben 'tungúz' jelentése is ismeretes (l. HAJDÚ : JSFOu. LIV/1, 80).

sége hajtott végre. A *vañadok* törzse — mely először 1625-ben tűnik fel a jeszejszki tungúzok névsorában — az adókönyvek vallomásából következethetőleg egy újabb lázadás következtében 1704 és 1728 között szétszóródott. Nagyobb részük az Olenyek felé vándorolt, ahol is jakutokkal keveredtek, egy kisebb részük pedig mint a tungúzok vadejev nemzetsége maradt fenn. Ezek a vadejev-tungúzok (vagy *vañadok*) a Tajmir-félsziget tundráira jutottak, s az ott élő avamoktól elsajátították a nganaszan-szamojéd nyelvet, de nevüket megőrizték.¹³

DOLGIH a vadejev-szamojédoknak azt a régi szokását is tungúz eredetükkel hozza összefüggésbe, hogy a nyulat az avamokkal, a nyenecekkel és az enyecekkel ellentétben nem ölik meg, hanem totemállatként tisztelik. Az 1683. évi felkelés fő részese a Munukov nemzetség volt, s ennek neve tungúz nyelven nyulat jelent (tung. *munukan*).

DOLGIH elénk tárt bizonyítékai arra vonatkozólag, hogy a vadejevek egy a XVII. század első felében feltűnt tungúz törzs utódainak a XVIII. és XIX. század fordulóján az avamokkal való keveredése, s elszamojédosodása útján alakultak ki, elfogadhatóknak látszanak.

Az avamok eredetének felderítése az eddigieknél jóval bonyolultabb, s ezt a feladatot nagy levéltári, néprajzi és nyelvi anyagra támaszkodva oldja meg. Végső megállapítása szerint az avamok több csoportból alakultak ki. Ezek közül két csoportot az oroszok már a XVII. században is szamojédoknak neveztek, de eredetileg valószínűleg elszamojédosodott őslakó paleoázsiaiak voltak. Az összetételükben kimutatható további három csoport tungúz, de végső fokon ugyancsak paleoázsiai eredetű.

A szamojédnak nevezett összetevők közül az egyiket a *pjaszidai szamojédok*ban kell látnunk, akikről az adóösszeírások már a XVII. század elejétől kezdve megemlékeznek. DOLGIH a számadatok és leírások világánál végigkíséri történetüket a XVII—XVIII—XIX. században. Az 1618-tól kezdve szereplő pjaszidai szamojédok mai utódait a *Громде* nemzetségben kell keresni, akiknek a nganaszanok között ma is különleges helyzetük van: tiszta szamojéd eredetű nemzetségnek tartják. DOLGIH véleménye szerint azonban számolni lehet azzal, hogy eredetileg ezek sem szamojédok voltak, hanem a Pjaszina völgyének őslakói, akik még a XVII. század előtt átvették a velük szomszédos enyecek nyelvét. (Ezt a feltevést azonban inkább csak ötletnek szánja, mert kényszerítő okot és bizonyító anyagot alátámasztására nem említ.)

Az a másik XVII. századi szamojéd csoport, mellyel az avamok kapcsolatba hozhatók, a *kurak* nemzetség. Ezek utódait DOLGIH egyrészt a területi folytonosság alapján az avam *Грамтыко* (= gazdag) nemzetségben, másrészt az enyecekben (*maddukban*) látja. A *kurak* név kétségtelenül összefügg az enyec *kure*, *kureke* 'holló' szóval. Az avamokkal való kapcsolat mellett az is szól, hogy a *Грамтыко* nemzetség másik elnevezése *kula*, amely az enyec *kure* nganaszan megfelelője. DOLGIH elképzelése szerint a kurak nemzetség (az összeírásokban szereplő személynevekből is ítélve) enyec nyelven beszélt, s egy részük az avamokhoz csatlakozott. Sajnos, történetileg ez a mozzanat kevésbé rögzíthető. (DOLGIH-nak az a gyanítása sem bizonyítható egyelőre, hogy a kurakok a Jeniszej és a Taz közti erdős-tundrás vidék őslakói voltak,

¹³ DOLGIH a *vañad* — vadejev nemzetség-(ill. törzs)nevet azonosnak tartja egy *n ~ d* váltakozás feltevésével.

akik a szamojédok nyelvét átvették, majd talán az orosz hódítás után átkeltek a Jeniszejen és a Pjaszina völgyébe költöztek.)

A XVII. századtól kezdve a pjaszidai-hetai és hantajszki adófizetők közé tartoztak a *tidirisz*-ek is, akik a feljegyzésekből kitűnően nem szamojédok eredetük szerint (hanem valószínűleg tungúzok), de már ekkor bizonyára szamojéd nyelven (enyecül) beszéltek. DOLGIN bennük látja az avamok harmadik komponensét, a mai Линанчера nemzetség elődjait.

Az avamok elődeit lehet látni végül a hetai és az anabari *tavgik*ban, akik először 1627-ben tűnnek fel, mint egy több nemzetségből álló nagy törzs. A *tavgik*ról a XVII. század első feléből származó levéltári források sohasem említik, hogy szamojédok. Csak a XVII. század második felétől kezdve jelenik meg a „тавгичская самоядь“ kifejezés, ebben azonban már a pjaszidai szamojédok és talán a kurakok is bennfoglaltatnak. Annak ellenére, hogy a legelső híradások nem szamojédokként említik őket, a XVII. század elejéről fennmaradt személynévanyag alapján feltehető, hogy szamojédul beszéltek, és pedig olyan nyelvjárást, amely a mai nganaszan nyelvhez közel áll.

DOLGIN mégis igen valószínűnek tartja, hogy a *tavgik*, — akiknek az utódait az avamok Нинонде és Чунанчера nemzetségeiben látja, — eredetileg a Heta, Hatanga, Anabar és Popiga alsó folyása mentén lakó tungúzok voltak, akik az orosz hódítás előtt a Tajmir-félszigetre érkeztek és elszamojédosodtak.¹⁴

Mind ezek a különböző eredetű törzsek a XVII. és XVIII. században egy egységes törzssé alakultak. DOLGIN ezt a folyamatot is megkísérli vázolni. A történeti adatok összehasonlításával arra következtet, hogy az avamok öt nemzetsége mindig megvolt a történelem folyamán, sőt számolnunk kell olyan nemzetségekkel is, melyek azóta eltűntek. Az avamok törzse több különböző eredetű nemzetségből tevődött össze, s hogy ez nemzetségek törzssé alakulása a XVIII. század végén már befejeződött, arra az 1768. évi összeírás bizonyosságát idézi a szerző. Eszerint a pogány avam-szamojédoknak egy князю-ük van (Мудука Софюкин), s a régi híres nemzetségvezetők (Пьяк, Батай stb.) utódai már csak mint közemberek szerepelnek. Ez világosan arra mutat, hogy a különböző nemzetségek ekkor már egyszemélyes vezetés alatt álló egységes törzssé váltak.

A szerző a nganaszan néphagyomány eredetmondáit is feldolgozza munkájában. A nganaszanoknak (avamoknak) eredetükről kétféle elképzelésük van: az egyik szerint keletről (északkeletről) érkeztek a Tajmir-félszigetre, a másik szerint pedig délnyugatról. DOLGIN szerint az első variáns Hatangán túli lakóhelyekre utal, ahonnan a tungúz eredetű összetevők származnak. Az avamok származásáról szóló legendák tudnak az enyecékkel és a nyenyecékek vívott harcokról is, s az ezekkel később létesített kapcsolatokról, melynek következménye a szamojéd nyelv átvétele volt.

Azt a tényt, hogy az avamok között tungúz eredetű etnikai elemek is vannak, DOLGIN a nganaszan folklórnak egy jellegzetes darabjával, a tetovált emberekkel folytatott harcokról szóló elbeszéléssel is alátámasztja.

¹⁴ E feltevésre elsősorban az vezet, hogy a *tavgik* törzsnévet az even (lamut) тавгич 'с другой стороны', ill. тавгач 'находящийся на другой стороне' jelentésű szóval azonosítja. A *tavgik* név ilyen magyarázata azonban nem egészen meggyőző. A törzsnév megfelelőit jómagam „Die Benennungen der Samojuden“ c. dolgozatomban enyec és nyenyec megfelelőikkel próbáltam kapcsolatba hozni s az ott közölt magyarázat nem hiszem, hogy rosszabb DOLGINénál (I. НАЙД: JSFOu. LIV/1, 76—78).

A történeti adatokon és a néphagyomány vallomásán kívül figyelembe veszi a nganaszanok mai lakóhelyeinek földrajzi névanyagából és a nganaszan szókészletből levonható tanulságokat is.

A nganaszanok lakóhelyének földrajzi névanyaga ma bonyolult képet mutat. A legtöbb folyónak három neve is van: orosz, nganaszan és jakut. De a nagy folyóknak rendszerint mindhárom nyelvben azonos a nevük. A félsziget keleti részén ezek szinte kivétel nélkül a tungúz nyelvből fejthetők meg.¹⁵ A Tajmir-félsziget nyugati felén azonban már a szamojéd névadás nyomai figyelhetők meg.

A tungúz eredet igen sok személynévben is kimutatható, és a nganaszanok szókincsében is nagyszámú tungúz jellegű szó van. Példaképpen be is mutat a szerző néhányat. DOLGIH azonban nem elégszik meg azzal, hogy a nganaszanok tungúz eredetű összetevőire rámutatott. Tanulmányának egy nagy részében azzal foglalkozik, hogy ezek a tungúznyelvű csoportok sem igazi tungúzok, hanem tungúz nyelvűvé vált paleoázsiaiak (jukagírok).

Részletesen fejtegeti ezzel kapcsolatban a tungúz néphagyomány egy adatának a jelentőségét az avamok etnogenezise szempontjából. Ebben a K. M. RICSKOVtól idézett elbeszélésben a szamojéd улдыга törzsről van szó. A szónak ezt az alakját azonban sajtóhibának tartja улдыча helyett, s ez — véleménye szerint — a tavgikra (és a tidiriszekre) vonatkozhat. A név összevethető a tundrai (részben tungúz nyelvű) jukagírok хулдыча nevével.¹⁶ A jukagír хулдыча különböző eredetű csoportok szövetsége volt, kulturális egységet alkottak, de két nyelven beszéltek — tungúzul és jukagírul — még a XIX. században is. DOLGIH hasonlóképpen képzeli el a XVII. századi avamok helyzetét is, nemcsak a törzsi szervezet formájára vonatkozólag, hanem abban a tekintetben is, hogy a szamojéd улдыча, azaz avam-törzsben is képviselve volt az őslakos szibériai etnikai elem, mely még a szamojédok és a tungúzok odaérkezése előtt észak lakója volt. Ezek a mai jukagírok elődei lehettek.

DOLGIH kétségtelennek tartja, hogy a keletről (a Hatanga túlsópartjáról) a Tajmirra érkezett tavgik nem szamojédok voltak. De azt is kétségtelennek tartja, hogy — bár tungúzul beszéltek, — nem tungúz (de nem is lamut) eredetűek voltak, hanem valószínűleg jukagírok.

Ezt a feltevést néprajzi és régészeti érvekkel is alátámasztja. Több olyan jelenséget mutat ki a tárgyi és a szellemi néprajz területén, amelyek megegyezők a jukagírok és a nganaszanok között. E helyütt is megnyilvánul azonban a szerző óvatos mértéktartása, mert nem tartja ezeket az érveket döntő jellegűeknek a két nép kapcsolatára addig, amíg nagy összehasonlító-néprajzi kutatások el nem döntik ezeknek az egyezéseknek az eredetét.¹⁷

El kell ismernünk, hogy valóban szembeötlők azok a rokon vonások, melyek Szibéria e két, egymástól távoli területe között mutatkoznak, mint

¹⁵ Pl. Таймыр, Таймура < tung. тамура 'drága, bőséges'; az -аму végződésű folyó- és tónevek < tung. амо, амыт 'өзөпө'; Лорара (a Tajmir mellékfolyója) < tung. лоран 'halszáritó állvány' + a -та végződés, mely tungúz víznevekben igen gyakori; Горбита (Гормида) folyó < vö. tung. rop 'madarak vedlése', горбит 'madarak vedlési helye', гормити 'vedléskor madarakra vadászni'; Янгода < tung. анг 'kopár fennsík'; Авам = tung. 'széles' stb.

¹⁶ A szó a tungúz nyelvben 'tetovált, tetováltarcú' jelentésű. A tungúzban a szókezdő x magánhangzós szókezdettel váltakozhat.

¹⁷ Megemlékezik arról is, hogy a felsorolt egyezések egész sora megtalálható az északi jakutoknál, evenkiknél, szelkupoknál s egyébütt is.

ahogy OKLADNYIKOV ásatásainak azok az eredményei is meglepők, és jelentősök, melyek a Hatanga völgyének neolitikus és bronzkori emlékei és a Lénavidék (Észak-Jakutföld) emlékei között mutatnak egyezéseket.

A nganaszanokat a jukagirokkal fűzi össze a majat-okról szóló olenyeki monda is, mely a tungúzok és a nganaszanok között egyaránt megtalálható. Eszerint az Olenyek-vidékének régi lakói (tungúzok) a majatokkal harcoltak, akiket a néphagyomány általában szamojédnak, pontosabban nganaszannak ismer. DOLGIH a majatokra vonatkozó tudósítások alapján megállapítja, hogy azok kultúrája nem egyezik sem a szamojéd, sem a tungúz kultúrával, hanem inkább az őslakók kultúrájával. Ezért Észak-Szibéria őslakóit kell bennük látnunk, akiknek a leszármazottai a mai jukagirok. A nganaszanok elődeiként tekinthető majatok tehát — a szerző szerint tulajdonképpeni jukagirok — vadrénvadász észak-paleoázsiaiak, de ezek már tungúz nyelven beszéltek, amikor a szamojéd csoportok közelébe érve, a Tajmir-félszigeten elszamojédosodtak és a mai nganaszanok etnogenezisében jelentős szerephez jutottak. A majatok elszamojédosodása már az oroszok odaérkezése előtt végbement. Ezek az elszamojédosodott majatok később tavgi néven szerepelnek. A XVII. században azonban a majat név az oroszok előtt a vañadir nemzetségbeli tungúzokat jelölte.

Végeredménykép tehát DOLGIH a következőképpen látja a nganaszanok kialakulásának a folyamatát. Észak-Szibériát neolitikus kultúrájú, vadrénvadász paleoázsiai törzsek telepítették be a Lénától keletre és nyugatra eső területeken (valószínűleg a Tazig bezárólag). A Taz és a Jeniszej környékén élő paleoázsiai őslakókat az odaérkező szamojédok magukba olvasztották (kurakok). Ugyanez történt a pjaszidai paleoázsiaiakkal (pjaszidai-szamojédok). A kurakok még az oroszok bejövetele előtt átkeltek a Jeniszejen és a Jeniszej-torkolat valamint a Pjaszida közötti tundrán helyezkedtek el, s az oroszok már itt találták őket. Ugyanakkor a pjaszidai-szamojédok a Pjaszinától keletre, a Tajmir-tó völgyében éltek, ahol ugyancsak őslakos eredetű, tungúz nyelven beszélő csoportokkal kerültek összeköttetésbe.

A tungúzok egy csoportja már a XVII. század előtt behatolt az Avam vidékére, s itt a pjaszidai-szamojédokkal, kurákkal, s a mai enycek elődeivel (maddukkal) összeolvadt. Így jött létre a szamojéd nyelvű tidirisz-törzs.

Az Anabara és a Hatanga völgyében élő paleoázsiaiak (= majatok vagy vañadok) már jóval a XVII. század előtt tungúz nyelvűvé váltak, s már mint ilyenek kerültek a Tajmir folyó völgyébe, ahol a pjaszidai-szamojédokkal érintkezésbe jutottak. Átköltözésükkel jött létre egyrészt a tavgi törzs a Tajmir, a Heta, az Alsó-Hatanga és az Alsó-Anabar vidékén, másrészt a vañadir törzs a Hatanga középső folyásánál. A tavgik a pjaszidai és a tidirisz szamojédokkal való tartós kapcsolatok következtében elszamojédosodtak.

A XVII. század második felében és a XVIII. század elején mindezek a törzsek (kurakok, tidiriszek, pjaszidai-szamojédok és tavgik) a Jeniszej és a Hatanga közti tundrás és erdőstundrás vidéken törzsszövetséget alkottak, majd egy nyelvben és kultúrájában egységes törzsszé, az avam törzsszé olvadtak. Ebben a folyamatban, az avam nyelvjárás kialakulásában a tavgi törzs nyelve győzött, s ez a nyelv vált az egész nganaszan nyelv alapjává.

A Hatanga középső folyásánál lakó őslakosoktól származó, de tungúz nyelvű vañadir törzs a XVIII. század első felében felbomlott. Egy részük (Munukov nemzetség) a Tajmir-félszigetre került, az avamoktól keletre telepedett meg, s itt szamojéddá vált. Ez a csoport számban egyre gyarapodott,

részben tungúz, részben avam jövevényekkel, s a XIX. század első felében kialakult belőlük a vadejev törzs, amely ugyanazt a nyelvet beszélte, mint az avamok.

Végül pedig a XIX. század kezdetén asszimilálódott a nganaszanokhoz egy Oko nevű tungúz-dolgán, s ennek a nemzetsége alkotja az avamok és vadejevek mellett a nganaszanok harmadik csoportját.

DOLGIH tehát végső fokon a nganaszanokat paleoázsiai eredetűeknek tartja.

A végig lelkiismeretes és megbízható adatközlésre, óriási tényanyagra felépített tanulmány nagy léptekkel viszi előre nemcsak a szamojédokkal, hanem a tungúzokkal, és általában Észak-Szibéria népeivel foglalkozó tudományágakat. Rendkívüli nagy anyagismeret és nem mindennapi kombinációs készség kellett ahhoz, hogy a zűrzavarból rend teremtdjék, hogy sikerüljön felderíteni a nganaszanok kialakulásának fő útját-módját.

Igen figyelemreméltó az a módszer, mellyel a történeti forrásokban felbukkanó nemzetségeket a nganaszanok mai nemzetségeivel azonosítja. A nemzetségek neveinek, s a köztük említett személyneveknek összehasonlítása ennek az eljárásnak az egyik támasza. A másik pedig abból a feltevésből indul ki, hogy az egyes nemzetségeknek meghatározott területeik, megszabott vándorlási útvonalaik vannak, s ezek figyelembevételével a legtöbb esetben sikerül is a XVII—XVIII. századi és a későbbi nemzetségek települési helye között a folytonosságot kimutatni.

DOLGIH kétségkívül igen hasznos munkát végzett, mégis van munkájának egy-két olyan eredménye, mellyel nem érthetünk egyet. Ahelyett, hogy egyes részletkérdésekben más véleményt nyilvánítanánk, e helyütt csak egy problémát szeretnék megemlíteni. Azt t. i., hogy a nganaszan nyelv kialakulásáról DOLGIH tanulmányában nem esik sok szó. Persze ez nyelvészre háruló és nem is könnyű feladat lenne. Röviden erről csak annyit szeretnék mondani, hogy a nganaszanok DOLGIH által megrajzolt kialakulása nem magyarázza meg teljesen a nganaszan nyelv létrejöttét. Mint láttuk, DOLGIH arra az eredményre jut, hogy először a pjaszidai, kurak és tidirisz törzsek váltak szamojéddá, és ekkor az enyechhez közelálló nyelvjárást beszéltek. Másrészt azt is megállapítja, hogy a tavgi törzs, mely később vált szamojéd nyelvűvé, a szamojéddá válás után a mai nganaszanhhoz hasonló nyelven beszélt. Ez összeegyeztethetetlen azzal a másik feltevessel, hogy a pjaszidai és tidirisz törzsekkel való tartós kapcsolatuk következtében szamojédosodtak el. Hiszen ebben az esetben valamilyen enyec nyelvjárást vettek volna át, vagy pedig azon mód a keveredéskor minőségileg új nyelv létrejöttét kellene feltennünk, ami képtelenség. Véleményem szerint a nganaszanok eredetének megvilágításában talán tekintetbe kellene venni, hogy olyan csoport is volt köztük, amely nemcsak nyelve, hanem etnikuma szerint is szamojéd eredetű s melynek a mai nganaszan nyelv létrejöttében jelentős szerepe volt.

Tudjuk, hogy a szamojédoak egységes alapnyelvéből a mai szamojéd nyelvek az i. u. II. század után kezdtek kifejlődni. Ez együtt járt azzal a folyamattal, hogy a szamojédoak déli (Irtismenti) lakóhelyükről (legalább is részben) észak felé kezdtek vonulni. Mint a szamojéd nyelvek csoportosulásából és szerkezeti sajátosságaiból következtethető, a szamojédság először két elkülönülő csoportra vált, az északi és a déli ágra. Az északi ágból fejlődött ki a nyenyec, az enyec és a nganaszan nyelv. Minthogy azonban az adóösszeírásokban szereplő személynevekből úgy látszik, hogy a XVII. században

a mai nganaszhoz igen közel álló nyelv már létezett, s minthogy ugyan-
 ebben a korban már az enyec nyelv nyomai is kimutathatók, s minthogy
 továbbá a nyenyec nyelv első emlékei is a XVII. század elejéről származ-
 nak, feltehető, hogy az északi szamojéd nyelvek három csoportra bomlása
 már jóval a XVII. század előtt végbement.

Véleményem szerint tehát azok között a nemzetségek között, melyek-
 ben a mai nganaszok elődeit látjuk, szamojéd, még hozzá nganasz-
 szamojéd nyelvű csoportokat is kereshetünk, mert másképp nem érthetjük
 meg a nganasz nyelv létrejöttét. Minthogy a nganasz nyelv első emlékei
 a tavgi törzstől származnak, igen kézenfekvő lenne az a gondolat, hogy
 köztük keressük a szamojédság képviselőit, akik a Tajmir-félszigeten
 egyesült különböző eredetű etnikai alakulatokat nganaszanná formáltak.
 Ezt az elképzelést a *tavgi* név általam adott magyarázata is alátámasztaná
 (JSFOu. LIV/1, 76–78). De mellette szól még az is, hogy DOLGIH érvei a tavgi-
 törzs tungúz, ill. jugakír-paleoázsiai eredetére vonatkozólag kevésbé meg-
 alapozottak, mint a nganaszok többi csoportjára vonatkozólag.

DOLGIH maga sem tartja teljesen lezártnak ezt a kérdést. Rengeteg
 aprólékos részletmunkára van még szükség a nganaszok kialakulásának
 tökéletes megértéséhez, de már ez a hatalmas tanulmány is nagy léptekkel
 vitte előre ismereteinket.

Ismertetésünkkel korántsem tudtuk érzékeltetni azt a hatalmas nagy
 anyagot, azt a rengeteg apró részletkérdést, amelyben a szerző szintén újat
 nyújt. Akit azonban Észak-Szibéria multja érdekel, nagy haszonnal tudja
 forgatni ezt a munkát, melyben sok eddig ismeretlen, megbízható, pontos
 adatot talál.

1953. április.

HAJDÚ PÉTER

NYKYSUOMEN SANAKIRJA — *Valtion toimeeksiannosta teettänyt Suoma-
 laisen Kirjallisuuden Seura* (= A mai finn nyelv szótára. Az állam megbízá-
 sából készítette a Finn Irodalmi Társaság) — Werner Söderström Osakeyhtiö,
 Porvoo-Helsinki. Ensimmäinen osa A—I (1951, XVIII+696 l.). Toinen osa
 J.—K (1953, 735 l.).

Idén hagyta el a sajtót a finn nyelv nagyszótárának második kötete,
 s ezzel a hat részből állónak tervezett hatalmas mű immár egyharmad részé-
 ben belekerült a finn nemzeti műveltség vérkeringésébe s a finn nép köz-
 kincsévé vált. Több évtizedes megfeszített munka és sokmillió államköltség
 eredményeként jelennek meg — úgy látszik, gyors ütemben — az egyes
 részek, hogy bemutassák és finn nyelvű meghatározásokkal, szinonimákkal,
 illetve példamondatokkal értelmezzék a mai finn nyelv szókészletének „leg-
 nagyobb és legfontosabb részét“.

Bár ez a most megjelenésben levő szótár megoldásában és kivitelében
 első a finn szótár-irodalomban, mégsem egészen előzmények nélkül való.
 Mint Sadeniemi Matti, a szótár főszerkesztője, az első kötet alkalmából írt
 ismertetésében mondja: a régi két nyelvű finn szótárak, egészen Lönnrot nagy
 szótáráig, első sorban a finn nyelv megvilágítását célozták. „Még Lönnrot
 korában a svéd volt értelmiségünk főnyelve, tehát a svéd szók pontos jelentései
 mindenki előtt ismertek voltak. Az ő finn-svéd szótára nem az ismert finn
 szavaknak adta meg idegen nyelvű megfelelőit, hanem a félbarbár, s az értel-
 miség számára többé vagy kevésbé homályos finn szókat és kifejezéseket

magyarázta meg az ismerős svéd nyelven. Ez volt abban az időben a legcélszerűbb mód lekszikális képet adni a finn nyelvről.“ (Vir. 1952 : 2).

Lönnrot szótárának befejező (kiegészítő) füzeté 1886-ban jelent meg, s nem egészen egy évtizeddel később, 1895-ben, a Finn Irodalmi Társaság titkára már fölvetette az egynyelvű finn szótár gondolatát. Ez nem csupán a finn nyelvű művelődés rohamos térhódítását mutatja, hanem azt is, hogy a finnek nyelvi kultúrája igen nagy mértékben tudatos volt, s szinte kezdettől a rendszeresség és szervezettség igényét támasztotta. — A titkári indítvány a Finn Irodalmi Társaság legfontosabb föladatai közé tartozónak mondja egy tudományos követelményeknek megfelelő finn szótár létrehozását. Olyan szótárát, mely „kritikai pontossággal“ tárja föl a finn nyelvben található szókat, szólamokat és szólásokat, s finn nyelven értelmezi azokat. Egy ilyen szótárnak, folytatja, óriási jelentősége volna, mert nem csupán az eddig ismertet őrizné meg, hanem bőséggel hozna fölszínre olyat is, ami még a nép körében rejtőzik, s amit nyilvánosságra kellene hozni a sarjadozó köz- és irodalmi nyelv gazdagítására, hajlékonyabbá tételére és fejlődésének irányítására.

A Finn Irodalmi Társaság a gondolat megvalósítása céljából az Anyanyelvi Társasághoz fordult, melynek akkori elnöke, Setälä Emil, lelkesen támogatta az ügyet. Szerinte azonban nem elég egy szótár a tudomány és a nagyközönség igényeinek kielégítésére, hanem három különböző műre van szükség: egy népnyelvi, egy nyelvtörténeti és egy irodalmi nyelvi szótárra. Ily értelemben részletes tervet is készített, melynek az értelmezésre vonatkozólag egyik elvi fontosságú indítványa volt, hogy a szókat a legkiválóbb írók műveiből vett idézetekkel világítsák meg. Tervezetét jóváhagyták, és így e három szótárt a Finn Irodalmi Társaság fölvette munkarendjébe, s mindjárt meg is indította az anyaggyűjtést.

A NSSK (= Nyksuomen Sanakirja) azonban mégsem ebből a kezdeményezésből nőtt ki, hanem egy három évtizeddel később és egészen más irányból jött igény-megnyilatkozásnak és indítványnak következménye. 1927 novemberében ugyanis Kukkonen Antti képviselő előterjesztésére az országgyűlés folkérte a kormányt, hogy „tegyen lépéseket egy finn irodalmi- és köznyelvi alapvető szótár létrehozása érdekében“ (l. Vir. 1928 : 254.). Az előterjesztés szerint „e szótárnak tartalmaznia kellene minden, a mai finn irodalmi- és köznyelvben használt és használatra jóváhagyott szót, szükség szerint meghatározva és megmagyarázva“ (i. h.). A közoktatásügyi miniszter folkérésére azután Cannelin Knut, Tunkelo E. A. és Wichmann György már a következő év januárjában benyújtották véleményes nyilatkozatukat a készítendő szótár céljára, nevére, valamint az egyéb kapcsolatos elvi és gyakorlati kérdésekre vonatkozólag.

Lényegesen módosítja a képviselőházi javaslatot e háromtagú bizottság a mű céljára vonatkozólag. Míg ugyanis az előbbi minden finn nyelvi szótár fölveendőnek tart, a bizottság nem véli kívánatosnak a teljességre való törekvést. A bizottság nézete szerint a szótár föladata az legyen, hogy „előadja és finn nyelven értelmezza annak a szókincsnek legnagyobb és legfontosabb részét, melyet az 1800-as évek két utolsó évtizedében s az 1900 óta megjelent finn nyelvű irodalom tartalmaz, valamint azok a régibb finn nyelvű nyomtatványok, melyek még általánosan használatban vannak (pl. a Kalevala, Kivi Elektől a „Hét testvér“, „Pusztai vargáék“ és „Lea““ (l. Vir. 1928 : 355) — természetesen bizonyos korlátozással, melynek mértékét és szempontjait a bizottság szintén tüzetesen kifejti.

A szótárírás egyik alapvető kérdésére, a szavak kiválasztására vonatkozólag a bizottság véleménye az, hogy az első kiadásból kihagyandó: a) mindaz, ami egyéni vagy alkalmoszerű, b) aránylag szűk területen élő tájszó, c) szűk körben használt idegen nyelvű mű- és szakszó, d) idegen nyelvű idézetben előforduló szó, e) az amerikai finn nyelv különleges szava, f) a ritka belföldi növények és állatok összetétellel alakult neve, g) tulajdonnév, kivéve a finn, vagy hangalakjában már finnesült kereszt-, mitológiai, csillag- és helyneveket, melyeket főleg az írás- és ragozásmód bemutatására és megszilárdítására kell fölvenni.

Másik alapvető kérdése a szótárírásnak a jelentések megadása. Ennek módjai a tervezet szerint: meghatározás, idézet, esetleg mind meghatározás mind példamondatok; szinonímák, illetőleg az ellentett jelentések említése; kivételesen ábrák. — A különböző jelentések egymás közti rendezése lehetőleg időrendi legyen, vagyis az ismert legrégebbi jelentés kerüljön az élre, a legújabb legyen az utolsó. Ha az időrend nem állapítható meg, akkor először a konkrét, azután az elvont jelentések következzenek. Utalni kell a szavak stílusrétegére, használati körére (gyermeknyelv, költői nyelv, matematika, sport stb.), valamint a szó vagy jelentés viszonylagos korára (régies, elavult, új stb.) és elterjedtségére (ritka, nyelvjárási stb.). — A szóhasználat ismertetéséhez tartozik igéknél a vonzatok megadása is, ami vagy elvont vonzat-mintákkal (pl. *huomauttaa jklle jtkn* és *h. jkta jstk* stb.), vagy idézetekkel, vagy (pl. az a körülmény, hogy az igének csak részleges tárgya lehet) állandó egyezményes jelöléssel történhet.

A Cannelin—Tunkelo—Wichmann-féle részletes, nagyon átgondolt terv az elviek mellett gyakorlati kérdésekkel is foglalkozik, s ez utóbbiak során indítványt tesz a készítendő szótár kiadójára is: „A művet csakis az állam adhatja ki, mert az, mint kiadvány, nem jövedelmező. Legelőnyösebbnek látszik az államra nézve, ha maga nyomatja, kötteti, terjeszti és osztja szét a művet... A kéziratok szerkesztését viszont a Finn Irodalmi Társaságra lehetne bízni, melynek már van anyaga is e célra (több mint százezer szó-cédula), s amely alkalmasabb volna e munkára, mint valamegy hivatal. Az együttműködés feltételeiről a kormánynak meg kellene egyeznie a Finn Irodalmi Társasággal. Mint a mű kiadója, az állam ajándékozhatna egy-egy példányt minden (finn és svéd nyelvű) közösségnek (némelyiknek esetleg kettőt is), a középiskoláknak, a felsőbb szakiskoláknak (többek közt a tanítóképzőknek), hazai és külföldi hatóságoknak stb. Akkor e kiadói tevékenység eszmei jövedelmezősége megnagyobbodnék, s a kiadványból fontos segédeszköze lenne az anyanyelv művelésének sok helyen, ahol arra bizony szükség volna, de egyébként esetleg nem szereznék meg“ (Vir. 1928 : 363).

Ennek a javaslatnak alapján fogott munkához még 1928 tavaszán a Finn Irodalmi Társaság vezetőségének indítványára választott szótár-bizottság Tunkelo irányításával. A szótár főszerkesztője Airila Martti lett. Tíz évig vezette a munkát, s ez idő alatt majdnem teljesen elvégezték az anyaggyűjtést (a szépirodalomból, a napi és időszerzői sajtóból, valamint a különböző szakterületek irodalmából), s megalkották a szócikkek fő szerkesztési elveit. Tájékoztatásul a munka haladásáról 1933-ban és 35-ben mutatvány-füzetet adtak ki. 1939 elején Sadeniemi Matti lett a főszerkesztő, s az ő vezetésével folyt tovább a munka hat munkatárs segítségével, körülbelül négymillió szó-cédula alapján (ez a hatalmas szógyűjtemény közben is már a kutatók rendelkezésére állt). Az első kötet kézírata 1939—41, a másodiké 1939—45 közt

készült. A kész kötetek kiadásának halasztásával az egyes részek megjelenése közti időt óhajtották megrövidíteni. Úgy látszik, átlagban kétévenként szándékoznak egy-egy kötetet megjelentetni.

Bár a NSSK munkálatai — a főszerkesztő előszava szerint (I, V. l.) — a hármass bizottság tervezete alapján folytak: a szótár végleges kidolgozásában, ahogy most előttünk van, némileg eltér ettől a tervezettől. Ami a szótárírás első alapvető kérdését, a szavak kiválasztását illeti: a szerkesztőség arra törekedett, hogy fölvegyen minden a mai finn köznyelvben használatos tőszót, a legfontosabb származékokat és összetett szókat, valamint a szaknyelvek szókincsének központi részét. Továbbá az átlag-stílus szavain és kifejezésein kívül fölvtették — igen válogatva — a költői nyelv és a népnyelv, meg az emelkedett és az alsó stílusréteg szavait is. — Teljesen kimaradtak azonban a finn tulajdonnevek, melyek fölvetését pedig a javaslat kívánatosnak tartotta.

Némi eltérés van a tervezet és a kivitel közt a szótárszerkesztés másik alapvető kérdésében: az értelmezésben is. Mint láttuk, Setälä elgondolása az volt, hogy a szók használatát jeles finn írók műveiből vett idézetekkel világítsák meg. A megjelent szótár példáit viszont „többnyire a szerkesztőség készítette“ (I, VI. l.) a rendelkezésére álló anyag alapján. Az irodalomból vett idézetek főként arra szolgálnak, hogy egy-egy író sajátos, egyéni szóhasználatát megvilágítsák (l. i. h.) — tehát szótárbeli szereplésük éppen ellentétes a javaslatnak azzal az elgondolásával, hogy elhagyandó mindaz, ami egyéni vagy alkálomszerű az egyes írók szóhasználatában. — Az ige-vonzatokat általában elvont minták mutatják (*ilmoittaa* jkllle jtak t. jstak.), ellenben azt az egyezményes jelet, mely arra utalna, hogy az igének csak részleges tárgya lehet (s aminek jelzését a tervezet kívánatosnak ítélte), eredménytelenül kerestem a szótárban. Pedig ez, tekintve, hogy a tárgy kifejezésére szolgáló három eset (nom., acc., partit.) használatának föltételei pontos szabályokba alig szedhetőek, — talán a finnek számára sem lett volna fölösleges. A szótár nem finn anyanyelvű használói meg éppen nagyon hálásak lettek volna érte.

A NSSK címszó-anyaga igen nagy: az I. kötet mintegy 30 000, a II. 36 000 címszót tartalmaz. Ezek a számok azonban már igen szigorú válogatás eredményei. Hiszen — mint a főszerkesztő a Cannelin—Tunkelo—Wichmann-féle véleménnyel teljesen megegyezőleg vallja — „nem lehetséges, sőt nem is kívánatos arra törekedni, hogy a szótár köznyelvű minden szavát tartalmazza. Először is nyelvünkben az összetett szók alkotása oly szabad, hogy távolról sem lehet mindet címszóként fölvenni . . . Az összetett szókat tehát igen válogatva vettük a szótárba, azon iparkodva, hogy minden legközönségebb állandóan használt benne legyen, egyebekben pedig megelégedtünk a mutatványokkal. Ugyanez vonatkozik részben a származékokra is. Ráadásul az emberi kultúra oly nagy kiterjedésű, hogy az egyes szakterületek szókincsét másként, mint fő vonásaiban, egy közszótárba belevenni nem lehetséges; a kimerítőbb tárgyalás a szakszótárak föladata. Továbbá: irodalmunkban, hol a népelet ábrázolása oly fontos, a helyi színezet hangsúlyozására aránylag bőségesen szerepel nyelvjárási anyag. A köznyelv szótára sem mellőzheti azt teljesen — hiszen a közönségnek éppen a különös, nem ismert szavakra vonatkozólag van szüksége tájékoztatásra — de a válogatás elkerülhetetlen. Hasonlóképpen sok más is tartozik a nyelvbe a tárgyilagosságtól kívül, az archaikus bibliai emelkedett stílustól kezdve egész a durva alsórendű stílusig. Minden stílusnak megvan a létjogosultsága a maga helyén, de különösen az alsóbb stílus-formák kifejezéseit csak szűrve lehet fölvenni.“ (NSSK I, V. l.).

Ha e rostálási elvet nem követik, a szavak száma négy-ötszöröse lett volna a mostaninak, mert az összegyűlt négymillió szócédula összesen 840 000 címszót foglal magában.

A NSSK szerkesztőségének ezen szempontjai a szavak, származékok és összetételek kiválasztására vonatkozólag igen józanok, mértéktartók, rugalmasaknak látszanak, s így valószínűleg helyeselhetők. Hogy azután az elvi szempontok gyakorlati alkalmazása mennyire sikerült, hogy a szótár anyaga mennyire felel meg a valódi szükségleteknek és kívánalmaknak — azt a finn nyelvközösség tagjai hivatottak megítélni. A nagyközönségnek az I. kötet megjelenésekor a napi sajtóban megnyilatkozó visszhangja azt mutatta, hogy inkább kevesellték mint sokallták a fölvett szavak számát (I. Vir. 1952 : 4). Ezzel szemben egy nyelvész-ismertető úgy véli, hogy a válogatás szigorúbb mértékkel is történhetett volna, pl. elmaradhattak volna az írókból vett olyan nyelvjárási kifejezések, illetve szóalakok, melyeknek állandósult köznyelvi formájuk is van (I. Vir. 1952 : 46). — A nem finn olvasónak pedig talán első sorban az tűnik fel, hogy a finn köznyelvben ismeretlen szókezdetek (b, c, d, f, g) is igen nagy számmal vannak képviselve. Az ily kezdőhangú szók mind későn jött idegen elemek, túlnyomó részük különleges szakkifejezés (bato-liitti, battensi, bikromaatti, city, clearing, cortes, dasiitti, dekantoida, desääri, džonkki, fanerogaami, finalisti, fob-kauppa, formaldehydi, geodeetti, glintti, guajakki stb., stb.), melyeknek ilyen mértékben való fölvétele első pillanatra meglepőnek látszik. Inkább lekszikonba vagy szakszótárba utalná őket az ember. A jelenség magyarázata talán az, hogy e kifejezéseket és jelentésüket az általános műveltség emelésére minél szélesebb körben ismertté akarják tenni.

A címszók rendezése szigorú betűrendben történt. Eltérés csak akkor van, ha az etimológiai kapcsolat miatt a szócikkekbe al-címszók kerülnek. Így pl. a melléknévvvel rendszerint egy címszó alatt szerepel a *-sti* végű határozó, meg az *-(u)us*, *-(y)ys* képzős tulajdonságot jelentő főnév is. Ha e miatt a szó messze került tulajdonképpen betűrendjétől, akkor ott utalás történik a leelőhelyre (pl. **halvasti** *adv.* ks. halpa). Érdekes viszont, hogy a fosztóképzős melléknévek mindig külön címszót kapnak (**eriamätön** *kielt. a.* -tömästi *adv.* -tömyys⁶⁵ *omin.* < eritä).

Címszóul névszóknál az egyes nominatívus (ha nem használatos, akkor a többes nominatívus, ha azt sem használják, akkor valamely más ténylegesen használt eset) szerepel, igéknél az I. infinitívus rövid alakja (ha hiányzik, akkor az act. indic. praes. egyes harmadik személy), s gyakran a *-sti* képzős partic. praes. (pl. **ajat|ella**,^{28*} -televasti).

Az egyes szócikkek szerkezete a következő: a félkövéren szedett címszó után a szófaj jelzése következik a latin műszó dőlt kezdőbetűjével (*s.*, *v.*, *a.*), illetőleg sorozás rövidítésével (*adv.*). Ezután jön az értelmezés, majd félkövér arab sorszámok alatt a különböző csoportokba foglalható jelentések. Ezek sorszámozása a Cannelin—Tunkelo—Wichmann-tervezet szerint történik, tehát első helyen a történetileg legrégebb, vagy a tartalmilag konkrét jelentés áll. — Minden címszó fölött jobbra apró számjegy áll, s mellette — fokváltakozásos szók esetén — kis csillag is. A szám az I. kötet elején a XII—XVIII. lapokon található ragozási táblázat megfelelő sorszámára utal. A névszók 85, az igék 45+3 (reflexív) ragozási típusba vannak besorolva. A névszók adatai: egyes nominat., genit., partit., essiv., illat., többes genit., partit. és illat. Az igék adatai: I. inf., act. ind. praes., imperf., condit., imperat., II. partic., pass. imperf. — A táblázatok összeállítása bizonynyal nagy gondot,

körültekintést és sok munkát igényelt, de kétségtelenül nagyon hasznos kiegészítője a szótárnak. Egyrészt összefoglalóan bemutatja a mai finn nyelv névszó- és igeragozásának minden fajtát, másrészt rengeteg helyet takarít meg, mikor a felsorolandó alakok helyett egyszerűen számmal utal a megfelelő ragozási típusra. Ez a táblázatos módszer (melyet pl. már Cannelin is alkalmazott finn-svéd szótárában) követendő volna pl. a készülőben levő magyar szótárak számára is, mert sokkal világosabb, áttekinthetőbb képet ad az illető nyelv ragozási rendszeréről, mint az egyes ragozási alakoknak a címszók után való jelzése.

Az értelmezés meghatározással (pl. **jono**¹ s. useiden peräkkäisten henkilöiden, esineiden tms. muodostama jakso; vrt. rivi), szinonimával (**juoksu**-**tyttö** s. asiattyttö), ezek mellett esetleg az ellentett jelentéssel (pl. **kuiva**¹¹ s. vedetön, nesteetön, vähänesteinen, kosteudeltaan vähäinen) (1-märkä, kostea, tuore), vagy egyszerűen egy használati példával történik (pl. **keskinivel** s. Sormenk.). A származékok mellett sokszor csupán utalás van az alapszóra (**ahtaaja**¹⁶ tek. mer. < ahdata), az összetételektől pedig egészen elmarad az értelmezés, ha az világosan adódik az összetétel tagjaiból (pl. **aamu**|**aika** s.). — Némileg föltűnő, hogy az egyazon fogalomkörbe tartozó szavaknál nincs kölcsönös utalás, pl. az **aamu** mellett csak az ellentétes jelentésű **ilta**, **ehtoo** áll az egyezményes) (után. Ez talán azért van így, mert az effajta szavakhoz nem ad a szótár oly általánosabb fogalomköri meghatározást, mint pl. napszak neve, égtáj neve stb. — valószínűleg azért nem, mert a szerkesztők így is világosan értelmezettnek látták a szót. Azoknál a nem közismert fogalmakat kifejező szóknál azonban, ahol a jelentés pontosabb megértéséhez szükségesnek ítélték, hivatkoztak az ugyanazon körbe tartozó egyéb kifejezésekre is, pl. **alhaisonvalta** s. eräs valtioniuto, oklokratia; vrt. kansan-, ylhäisön-, tasavalta yms.; vagy **husaari**⁶ s. sot. kevyen ratsuväen sotilas; vrt. ulaani, rakuuna stb.

A NSSK-nak a főszerkesztő szerint (Vir. 1952 : 5) kettős feladata van: leíró és szabályozó. A kettő azonban szorosan egymásba fonódik. Mert mikor pl. egy-egy szóról azt jelzi a szótár, hogy használata elavult, vagy ritka, hogy a költői vagy az alsó stílusrétegbe tartozik: akkor ez a leíró mozzanat tulajdonképp egyúttal szabályozó is, mert fölhívja a figyelmet arra, hogy a kérdéses szó vagy kifejezés csak akkor használható, ha a jelzett stílus-hatást akarja kelteni. — Még világosabb a szabályozó jelleg akkor, mikor a szótár a nyelvhasználatban meglévő különböző változatok közül az egyiket ajánlja, pl. **kluutti**⁴ s. par. klootti; Olemme tulleet ei (par. emme) vain huvittelemaan (I, 195); vagy pl. megjegyzi, hogy az **alkaa** ige általában csak tárgyatlanul használandó, ha tárgya van, akkor helyette jobb az **aloittaa** (I, 52). — Mikor a vaglyagosságot nem tartja a szerkesztőség megengedhetőnek, kis vízszintesen elhelyezett nyíllal jelzi a helytelennel szemben a helyes alakot: **asteittai**→**asteittai**;- **knakki**^{4*}→**nakki**; **desääri**⁶→**jälkiruoka**; **estetty** us.→**estynyt**, esteellinen (I, 275); **murt.** III. inf:n ill:n **kera**: **alkaa** tekemään, yleisk.→**alkaa** tedhä, rupeaa t. ryhtyy tekemään (I, 53) stb., stb.

Magyar vonatkozású szókat keresve a **husaari** és **gulašši-ra** akadtam. Érdekes, hogy ez utóbbi mellett első jelentésként „keinottelija, huijari; trokari, jobbari; rehentevä nousukas“ áll, s csak második helyen az „étel“: „paprikalla maustettuja, lievästi ruskeutettuja sian- ja naudanlihakuutioita“.

¹A) (azt jelzi, hogy utána az értelmezett szóval ellentett jelentésű szavak következnek.

Mint hogy a tervezet szerint a jelentések időrendben sorolandók fel, azt kell következtetnünk, hogy e szó átvitt jelentésében került a finnbe (hol egyébként még származéka is keletkezett: **gulaššata**³⁵ v. -us⁶⁴ *teonn.* keinoitella, huijata, trokata, jobbata). Érdekes volna ismernünk e szó útját hazánktól a finn jelentésig! — Találtam továbbá, keresetlenül is, egy másik magyar vonatkozású mondatot, mely tárgyilag sem igaz, de egyébként sem mehetünk el mellette megjegyzés nélkül. Az **eriämätön**⁵⁷ szócikk két példamondata közül az egyik így hangzik: „Mustalaiset kuuluvat eittömästi unkarilaisiheisiin näytelmiin.“ Az előszóból tudjuk, hogy a példamondatokat a szerkesztőség állította össze. Tehát valószínűleg ezt is. Mi pedig némi csalódással vesszük tudomásul, hogy még a finn nagyszótár szerkesztőségének is az a véleménye, hogy „a cigányok elválaszthatatlanul hozzátartoznak a magyar tárgyú színművekhez“. Szerettük volna pedig hinni, hogy legalább a finnek eléggé ismerik a magyar kultúrát és életet ahhoz, hogy ne hozzák „elválaszthatatlan“ kapcsolatba a cigányokkal. — Tárgyilag sem igaz a mondat, mert nagyon sok „magyar tárgyú“ színművet tudnánk felsorolni a legkülönbözőbb műfajokból, a Bánk Bántól akár a János Vitézig — és éppen drámairodalmunk büszkeségeit — melyekben híre sincs a cigányoknak. Igaz hogy bel- és külföldi drámaírók főleg a századforduló óta elég sokszor szórakoztatták közönségüket műmagyar puszta-, csikós- (még jó ha nem betyár-) és cigányzene-romantikával; ez azonban még igazán nem jelenti azt, hogy „a cigányok elválaszthatatlanul hozzátartoznak a magyar tárgyú színművekhez“. Legföljebb azt mutatják, hogy a drámaírók meglehetősen ötlettelenség voltak, s a közönség egyre lanyhuló érdeklődését efféle, nem éppen magas irodalmi igényű eszközökkel próbálták föléleszteni.

Ami a NSSK tipográfiai megoldását illeti, az talán másképp (esetleg változatosabban) is elképzelhető lett volna. A szócikkek különböző jellegű és célú elemei ugyanis nem különülnek el eléggé egymástól. A függőleges vonal, mely az értelmezést van hivatva elválasztani a használati példaktól, nem eléggé szembeszökő, s így gyakran megtörténik, hogy külön utána kell nézni: értelmezést, vagy magyarázó mondatot olvas-e az ember. E szempontból sokkal jobb a mi készülő kézi (értelmező) szótárunknak az az eljárása, hogy a példamondatokat, szólásokat, idézeteket dőlten szedeti (l. sokszorosított Mutatvány 1953). Az irodalmi idézeteket a NSSK csak az adat végén jelzi az író nagybetűsen szedett (esetleg rövidített) nevével. Ennél hasonlóképpen jobbnak látszik a mi szótárunknak az a gyakorlata, hogy már előre is külön jellel fölhívja a figyelmet az irodalmi idézetre: ezzel megkönnyíti a tájékozódást s áttekinthetőbbé teszi a szócikket — ami rendkívül fontos a szótár használata és használhatósága szempontjából egyaránt.

A NSSK külső kiállítására a finn kiadványoktól már megszokott tökéletes. Gyönyörű papír, gyönyörű nyomás, szinte hibátlan szedés (a II. kötethez csatolt „Igazítások“ szerint az I. kötetben mindössze 44 sajtóhibát találtak): páratlan erényei és értékei, melyek minden hasonló mű számára követendő példaképpé teszik.

Egy-egy nagyszótár megjelenése mindig korszakos jelentőségű az illető nyelv életében. Nem csupán azért, mert számba veszi a nyelv egyik összetevőjét, a szókincset, hanem azért is, mert összefoglalja és rendszerezi az egyes szók jelentését, megmutatja használati körüket, föltárja az anyanyelvben rejlő lehetőségeket, s ezzel tudatosabbá teszi az anyanyelv használatát. A NSSK joggal foglalja el helyét a legjobb e nemű alkotások között. Ez a nagy gond

SAARESTE tanulmánya az észti köszönésformákat tárgyalja. Összesen 100 köszönést gyűjtött egybe és azokat a benne szereplő szó fogalomköre szerint csoportosította. Vannak ezek között olyan köszönésformák, melyek a legtöbb nyelvben megtalálhatók. Vannak, amelyek kölcsönzés útján kerültek az észti nyelvbe és igen jelentős számban van olyan, amelyet a szerző véleménye szerint eredetinek tekinthetünk. Az észti köszönések a következő hét fogalomkörbe tartoznak:

1. nap, élet, boldogság,
2. út,
3. egészség,
4. erő,
5. a munka sikere,
6. táplálkozás,
7. isten.

1. *Jó napot* kívánni egymásnak, a legtöbb nyelvben ismert köszönésforma. Az észti ebben a fogalomkörbe az alábbiak tartoznak: *head päeva* 'jó napot', *head õhtut* 'jó estét', *head õõd* 'jó éjtszakát'. Ez utóbbira a válasz ez szokott lenni egyes vidéken: *teile paremmat* 'önnek (magának) jobbat', *teist teile* 'ua'. Reggel így köszönnek: *tere hommikut* v. *tere hommikust* 'jó reggelt', amelyben az egészség jelentésű *tere* és a reggel jelentésű *hommik* lett a köszönés formája. A *tere*, mint később látni fogjuk, önmagában is köszönés kifejezője. Érdemes megemlíteni, hogy az idő jelentésű *aega* szó is köszönés tartalmává lett: *head aega* 'jó napot'. A leggyakrabban használt köszönésforma egyike, melyet távozáskor mind a két ember mondhat egymásnak. Búcsúzáskor igen gyakran köszönnek így: *hüvasti* 'szerencsésen, boldogan = élj jól'. De ezt is mondják: *ela hästi* 'élj jól', *head elamist* 'élj jól (jó élest)', *kõike head* 'minden jót', *kõige paremmat* 'a legjobbakat', *õnn kaasa* 'szerencse önnel (magával, veled)', *palju õnne* 'sok szerencsét'. Valószínűleg idegen mintára keletkezett, de a népnyelvben is igen gyakori ez a köszönésforma: *kuidas läheb?* 'hogyan megy a dolgod?' Egyes vidéken erre így válaszolnak: *eks ta lähe ka vaest väsi* 'csak szegényesen', vagy *eks ta lähe ka vastu vaest* 'nem úgy, mint szegény helyen'.

2. Külön csoportként tárgyalja SAARESTE a *head teed* 'jó utat' köszönést. Eredetinek tartja, mert a germán-balti nyelvekben ismeretlen. Kimutatható ugyan a német nyelvből, de a szerző szerint abban is csak ritkán és csak az irodalmi nyelvben találkozunk vele. Nem tartja tehát valószínűnek, hogy kölcsönzés lenne. Egyébként mint tükörszó az észtiországi svéd nyelvbe is átkerült.

3. Az *egészség* szóval való köszönés a legáltalánosabb az észti. *Tere* v. *tervist*, udvariasabb formában megkettőzve: *tere-tere* 'egészség = jónapot'. Mint az elébb már utaltam rá, ezzel a szóval alakultak újabb köszönésformák. *Tere hommikut* v. *tere hommikust* 'jó reggelt', *tere õhtust*, *tere õhtut* 'jó estét'. Az érkező szívélyes köszöntésére való *tere tulemast*, *tere tulnud* 'isten hozott'. Egyéb változata még *tere lõunast* 'jó delet', *tere jumalime* 'jó napot isten nevében', *ole terve* 'légy egészséges', *ole tervitatud* 'légy üdvözölve' *magage tervenisti* 'aludj egészségesen' stb. Összesen 23 olyan köszönést idéz, amely ezzel a szóval alakult. A magyar nyelvjárásokban is igen gyakori az *erõt*, *egészséget* köszönés, amely a katonaság révén manapság egyre inkább terjed. Hasonló köszönési formát találunk KARJALAINEN chanti szótárában: *mõrõtä unlä!* 'elää tervennä' KARJ. — TOIV. Ostj. Wb. 542/b.

A jó éjtszakát fogalom jelölésére idéz még néhány példát a szerző: *maga* (*magage*) *hästi* 'aludj (aludjon) jól', *näege* (*nähke*) *head und* 'láss (lásson) jó álmot = aludj jól, álmodj szépet'. A magyarban is kívánunk *szép álmokat*. De hasonló köszönésformát találunk pl. a chantiban: *im õvam* 'jó álmot' KARJ.—TOIV., Ostj. Wb. 119/b.

4. Ha valakit éppen munka közben találunk, így illik köszönteni: *jõudu* v. *jõudu tõõle* 'erõt v. erõt a munkához'. Az egyszerű *jõudu* forma a diáknyelvben is általános. Ennél a köszönésfajtánál egy tréfás változatot említ a szerző, amely az irodalomban is előfordul: *jõudu hammastele* 'erõt a fogaknak'. A válasz az efféle köszönésre *jõudu tarvis* 'erõ kell'. A magyar *erõt, egészséget* köszönés nyilván hasonló helyzetben keletkezett.

Ebbe a csoportba tartozik egy gyakori szólás, amely részben köszönéssé lett *kuidas käsi käib* 'hogy jár a kezed, hogy vagy'. Tréfásan így is mondják: *kuidas käbarad käivad* 'hogy járnak a patáid?' A válasz: *ikka käisest läbi* 'mindig a kézzel', *ühest varrukast sisse, teisest välja* 'egyik kézen be, a másikon ki'.

5. Külön csoportot alkotnak azok a köszönések, amelyek a munka sikeres elvégzését kívánják a dolgozónak. A mosásban foglalatосkodó asszonyokat helyenként ezzel a felkiáltással köszöntik: *puhast!* 'tisztára' vagy *valgeid* 'fehérre'. A megszólított azt feleli erre *valgeid vaja* 'fehérre kell'. Hasonló népies forma *pulsti! vilsti!* s a gypajút kalló embernek mondják. *Vaja* 'az kell' szokott a válasz lenni reá.

6. A táplálkozás körébe tartozó szóból nemigen teremtett magának köszönési formát az észtl nyelv. Idegen mintá nyomán megvan ugyan a *head isu* 'jó étvágyat'. Ha közös asztalnál találkoznak, azt is szokták mondani, hogy *jätku* 'pótolja meg, toldja meg', *jätku toidule* 'toldja meg az ételt', *jätku jumal* 'isten toldja meg'. Tíz változatban közli a szerző ugyanezt a köszönést. Hasonló a magyar *bort, búzát, békességet*.

7. Természetfölötti erõk támogatását is kívánják egymásnak az emberek és ez a kereszténység hatása folytán meglehetősen el is terjedt. Távozáskor igen gyakori formája a köszönésnek *jumalaga* 'isten veled, vele'. Ennek a köszönésnek 12 változatát említi a szerző. Ki szeretném emelni ezek közül a *jumalime* v. *jumaleme* 'isten nevében' formát, amely a régiségben *jumala nimel*-nek fordult elő, sõt így: *tere jumala nimel* 'egészséget isten nevében'. A gyakori használat következtében összetétellé vált, a tövéghangzó lekopott róla. Ez a fajta köszönés minden nyelvben gyakori, a magyarban is számtalan változata él (adjon isten, fogadj isten, isten veled stb.).

Az itt felsorolt típusok tárgyalása után a szerző ismertet még kilenc olyan köszönésformát, amely az észtlben újabb keletű, és részben idegenből való fordítás. Ezek: *nägemiseni* 'vizontlátásra', *head nägemist* 'jó vizontlátást', *kuulmiseni* 'vizont hallásra', *jäame heaks* 'jók legyünk' (a magyarban inkább *jó légy, jók legyetek* formában, és főként gyermekeknek szól), *mis wudist* 'mi újság', *mis (mida) kuulub* 'mi hír járja, mi újság', *noh mis head kuuleb* 'noh, mi jó hallik'. Ezekre a szólásokra, ha köszönéssé váltak, nem várunk választ. Mégis olykor felelnek is rá, s rendszerint így: *mis seal head on, läheb kõik vagust viisi* 'mi jó volna, minden megy csendesén', vagy *mis ikka, läheb kõik vaest moodi* 'mi volna, minden megy szegényesen'.

Áttekinti végül a szerző, milyen köszönésformák általánosak még más nyelvekben, amelyeknek az észtlben nyomát sem találni. Megállapítja, hogy nem szerepel a köszönésekben pl. a *béke, a pihenés, a hosszú élet, a bátorság,*

nincsenek indulatszavas köszönések. A békével való köszöntés a magyarban valamikor igen divatos volt, a török hódoltság idejében. Akkor ennek konkrét értelme volt. Később azonban lassan háttérbe szorult (vö. KERTÉSZ, Szállók az úrnak, 5). Igaz, hogy ebben a kifejezésben: *bort, búzáat, békességet* ma is használatos, és egyházi köszönésforma kialakítása végett az evangélikusok igyekeztek elterjeszteni az *áldás, békesség* formát, de csak papi körökben használatos. A pihenés tudomásom szerint csak alkalomszerűen kerül bele a köszönésbe, mint pl. az efféle: *jó nyarat, jó pihenést*. Az indulatszavas köszönés egyik formája a magyarban igen elterjedt *pá* és *pápá*, amely a gyermeknyelvből származhat (vö. MNY. XIX, 53, 178, 245, XXVII, 187, XXVIII, 116). A rokonnyelvek közül csak a lappból idéz a szerző idevágó köszönésformát: *no-no! 'na-na!*' s megemlíti, hogy némely indogermán nyelvben találunk hasonlót (pl. germán halló!, helló!, svéd hej!, heisan!). Nincs meg az észben a közép Európában ismert *szervusz*, sem ennek anyanyelvre fordított alakja, amely pl. a magyarban rendkívüli mértékben elterjedt: *alázatos szolgája, szolgája, ásszolgája, szolzsé, alászolgája* különféle hangulatú és a társadalom különböző rétegeiben részben még ma is használt formák. Hiányzik a *kezét csókolom*-féle kifejezés is.

Nem említi a szerző a jelszavas köszönésformákat, pedig a legutóbbi háború alatt és körülötte eltelt időkben egész sorát találjuk ezeknek. A különféle pártok politikai programjuk lényegét igyekeztek ilyenformán terjeszteni és a néphez közelebb hozni. Ezek azonban nem terjedtek el, mert nem volt társadalmi gyökérük. Ilyen volt a szociáldemokraták *barátság* köszönése, s a nyilas időkben a *kitartás*, meg a *bátorság*. A jelszavas köszönések közé tartozik a kommunisták által használt, majd általánossá vált *szabadság*.

Értekezése végén megállapítja a szerző, hogy a köszönési formák jellemzőek arra a közösségre, amely használja. Az észtt anyagból ezt olvassa ki: „elles attestent bien un peuple, dont les tendances et les sentiments sociaux sont vifs et profonds, qui a une haute estime pour les usages établis et pour la bienséance, qui attache de l'importance à l'amabilité et aux convenances dans des relations avec les autres personnes, mais de telle sorte cependant que cette politesse et ces bonnes manières ne s'allèrent pas en des cérémonies excessives et gênantes ni en obséquiosité.“ S bár a nyelve alapján nem lehet egy nép jellemét megállapítani, a nyelvi formákból lehet kiolvasni bizonyos sajátságokat, s mi hozzátéhetjük, a nyelvi formákból a nép történetének egyes korszakaira fontos adalékot kapunk. Így a köszönésformákból is. Saareste — bár maga mondja, hogy egy nép jellemét nyelvi formákból nem állapíthatjuk meg — mégis igen sok következtetést von le a köszönésformákból. „... ces salutations reflètent un peuple de paysans, typique pour le Nord, tempérant, qui dans la vie estime particulièrement des avantages réels comme la santé, la force, le travail et la nourriture, le pain, ce qui est la condition préliminaire et le fondement de tout bien-être et bonheur.“

Az észtt nyelv, amint az értekezésből is kitűnik, gazdag a köszönési formákban. A nép tehát még is kívánja, hogy az érkező üdvözlje azt, akivel találkozik. Ha valaki nem köszön, azt udvariatlanságnak tartja és elítéli. Rosszallását sokszor képes kifejezésekkel juttatja az illetékes tudomására. Ezekből is idéz néhányat a szerző. Pl. *kuhu tere jái?* 'hová maradt az adjon isten?', *tere jái takka tulema'* a jónapot még eztán jön', *kas oled musta siga näinud* 'talán fekete disznót láttál', *kas must siga jái takka tulema* 'a fekete disznó még ezután jön?', stb. Akad ezek között idegenből való fordítás is, pl. *kas munad kübaras* 'talán tojás van a kalapod alatt?'

Az értekezés igen tanulságos. Egyrészt azért, mert egyik rokonnyelvünk köszönésformáiról kimerítő képet kapunk, s kiinduló pontja lehet ilyen irányú kutatásoknak a többi finnugor nyelv területén is. Másrészt azért olvastam örömmel, mert felhívta a figyelmet erre a kérdésre, amely a magyar nyelv területén még bőségebb anyaggal és tanulságosabb eredménnyel biztat. Az egyes társadalmi formák hű tükrői a köszönések, amelyekben az egyes korok kulturális és világnézeti sajátosságai is kifejezést nyernek. Gondoljunk például az egyházak által kezdeményezett és terjesztett köszönésekre, melyek közül az utóbb keletkezettek már csak alig, vagy egyáltalán nem terjedtek el (pl. *áldás, békesség*), míg a feudális korból valók még a mai napig éltek (pl. *dícsértesség*). Történeti adatokat Saareste értekezésében elég keveset találunk. A társadalmi háttér megrajzolásában is csak általánosságokat kapunk. Érdekes lett volna az is, ha itt-ott etimológiai megjegyzéseket is tett volna a szerző, pl. *tere; pulsti, vilsti*. Nem tárgyalja Saareste az írásban szokásos köszönési formákat sem. Kevés szó esik a szóhangulatról, amely pedig az érintkezésben igen-igen fontos szerepet játszik. Csak a *tere* kapcsán említi meg, hogy a gyakori használatban annyira közömbössé vált, hogy a baráti hangulat jelölésére megtoldják ezt a köszönést egyéb szókkal, pl. *noh, tere-tere kah!* 'no, hát adjon isten'. Hiányossága az értekezésnek, hogy a finnugor adatok közlésében nem rendszeres. Ezt azzal indokolja, hogy a Szovjetunióban használt finnugor nyelvek nagyjában oroszból kölcsönzött köszönési formákat használnak, holott mindegyikben találunk eredeti anyanyelven használt formákat is. (A manysira nézve vö. MUNKÁCSI, Vogul Népköltési Gyűjtemény IV, 426). Meg kívánom jegyezni, hogy a magyar adatok közlésébe három helyen sajtóhiba csúszott bele (a 152. lapon *hody* vagy áll, a 155. lapon *eröt, egészeget*, s a 160. lapon *Isten áldását* mint önálló köszönés olvasható).

LAVOTHA ÖDÖN

Újabb magyar verstanulmányok

(1. HORVÁTH JÁNOS: A magyar vers. Budapest, 1948. 314 l. — 2. Ua.: Rendszeres magyar verstan. Budapest, 1951. 210 l. — 3. VARGYAS LAJOS: A magyar vers ritmusa. Budapest, 1952. 263 l. — 4. LÁSZLÓ ZSIGMOND: Magyar vers, ritmus, dallam. Új Zenei Szemle 1951. márc. 8—17. l.)

Akadémiánk a felszabadulás óta három verstani művet is adott ki, melyek mindegyike fontos állomást jelent verselméletünk fejlődésében.

1. HORVÁTH JÁNOSnak 1948-ban megjelent könyve még nem ad teljes képet az egész magyar verselési rendszerről. Csupán annak alapját, a magyar népi verselésen alapuló ú. n. nemzeti versidomot tárgyalja, de részletesen fejtegeti a ritmus mibenlétével kapcsolatos elvi kérdéseket. Kiindul a ritmus általános fogalmából, végigfut az idevágó főbb nézeteken és meghatározásokon Platontól kezdve a MERKER—STAMMLER-féle Reallexikon-ig, ismerteti a fontosabb magyar ritmuselméletek lényegét, majd rátér szűkebb tárgyára, a nyelvi ritmusra. HEUSLER felfogásával szemben, mely minden nyelvi alakításban ritmust lát, SARAN nézete mellett foglal állást és az átlagos próza-nyelvét ritmustalannak tartja. Azután ARANY JÁNOS és ARANY LÁSZLÓ fejtegetéseihez csatlakozva és a magyar gyermekek versfelmondására hivatkozva kifejti, hogy a nyelvbéli hangritmus két ellenkező erő megalkuvásának eredője: a gondolati (mondattani, szólam) és a hangzati tényező (36, 38). A hangzati, zenei elem alapelve az ütemegyenlőség és az ismétlés, mely a verses költészetben persze nem abszolúte egyenlő, hanem egyenlőnek érzett értékek ismétlődését jelenti (37).

Miután a szerző a prózát kizárta a nyelvi ritmuskutatás köréből, a versritmusban ismét kétféle módon látja megnyilvánulni a zenei elemet: nyelven kívüli, pusztán zenei ritmus alapján és magában a nyelvi anyagban. Eszerint eredezteti a vers két fajtáját: a nem-nyelvi ritmusnak alárendelt dalverset és a más ritmustól független szóverset (69). A régebbi hagyományra támaszkodó ARANY—NÉGYESY-féle és az újabb, GÁBOR IGNÁC-féle verselmélet közti vita gyökerét abban látja, hogy az előbbi csak dalverset ismer és abból akar minden versritmust megmagyarázni, az utóbbi pedig lényegében csak szóverset ismer és arra akar minden verset visszavezetni. A régebbi hozzászólók legtöbbször a magyar vers ritmusát közvetlenül a zenéből igyekeznek levezetni; ARANY LÁSZLÓ pedig a „dallam nélküli recitálás“ legfőbb törvényét a nyelvi ritmus törvényszerűségeire alapítja, és eredményül ő is a zenei ritmushoz hasonló, bár azzal sokszor mégsem egyező ritmuselvet kap: a 4+2 szótagra tagolás alaptörvényét (78). HORVÁTH J. végül is arra az eredményre jut, hogy a magyar vers multja is, jelene is egymás mellett élőnek mutatja a dalverset meg a szóverset (80). A dallamra készült versben éppúgy, mint a műfordításban, a kétszólamú énekhez hasonlóan egyszerre kétféle ritmus érvényesül: a mintául szolgáló dallamé v. idegen szövegé és az erre készült

magyar versszövegé, mely a nyelvi anyag természetéből kifolyólag többé-kevésbé eltér a mintájától, imitt-amott keresztezi azt (82).

Különféle magyar versszövegek egybevetése, NÉGYESYnek egy észrevétele és népzenénk tanúsága alapján most már egy eddig általában kétségbe vont jelenségre hívja fel a figyelmet a szerző: ¹ a magyar vers nemcsak ütemfelezést, hanem ütemharmadolást is ismer (93). E triolás képletű, szaporázó verstípusra számos népköltészeti és irodalmi példát idéz. A magyar versek többségében azonban ARANY LÁSZLÓ törvényét látja érvényesülni: a 4+2 szótagmegoszlást, akkor is, ha mondattanilag nem egy szólamba tartozó szavak kerülnek össze, akkor is, ha súlytalan egytagú szó kerül az ütem élére (131). Így ábrázolja (ARANY JÁNOS jelölését véve alapul) az egymással ellenkező mondathangsúly és versritmus egy időben való meglétét: „Égánapme legtől“ (134). Majd felveti a kérdést: a beszédnek miféle nyomatókai alkalmasak a vers nyomatókigényének kielégítésére? (141). Válaszul a következőket sorolja fel: 1. értelmi, mondattani hangsúly (csak alárendelt, nem vezető szerepben), 2. beszédritmikai hangsúly (félhangsúly, mely adott helyzetben bármely szó eleje, sőt szóbelsei szótag is lehet,), 3. újrakezdés szünet után, 4. nem erősebb, de magasabb hangon jelentkező ú. n. kedélyi nyomatók. Felütsérről tehát akkor sem beszélhetünk, ha az értelmi hangsúly nem esik az ütem élére, mert akkor másfajta nyomatók nyitja meg az ütemet. Felütést, vagyis súlytalan kezdést sem a magyar népzene, sem a magyar nemzeti verselés nem ismer (151).

Az ütemek egyenlőségéről szólva HORVÁTH ismételtén kifejti, hogy itt nem matematikai egyenlőségről van szó, hanem ritmusérzékünk szabályozó szerepéről, mely „egyenlőkül fogad el, sőt egyenlősödésre ösztönöz matematikailag nem pontosan egyenlő időmennyiségeket, s bizonyos határozott arány... megtartására kényszeríti őket“ (156). Ezeket az aránylag egyenlő időtartamú ütemeken belül a szótagok száma sok versfajban bizonyos szabad ingadozást mutat. Ez azonban csupán az ütemen belüli szaporázással és nyújtással függ össze és nem azonos GÁBOR IGNÁC szótagszámszabadságával (174).

A kötött sorképletek kiválásának ismertetése során rámutat HORVÁTH arra, hogy nem egy verssor többfélekép is tagolható, ha elvileg, önmagában nézzük; valóságos tagolását azonban a környező sorok szabják meg, mert a tiszta, egyértelmű ritmusú sorok magukkal ragadják a középük eső ingadozókat (181).

Nagyon tanulságos a könyvnek a ritmizálásról és szavalásról szóló fejezete. Nemcsak az időmértékes, hanem a magyar ütemes verset is lehet úgy felmondani, hogy a ritmusterve tisztán érvényesüljön. Ez a skandalálás. A vers másik felmondási módja az értelmi hangsúlyozás kiemelése a versritmus rovására. HORVÁTH a harmadik módot tartja a szavalásban kívánatosnak, mely az említett kettőnek kombinációja: lehetőleg éreztetni a vers ritmusát, de „tökéletlen“ sorban nem erőltetni, hanem a vers mondanivalóját kifejezni. Így a ritmus éreztetése folyton kell hogy érvényesüljön, de nem skandalálásszerűen, nem az értelem rovására (231).

A könyv különösen azért jelentős, mert NÉGYESY LÁSZLÓ Magyar vers-tana (1898²), ill. A magyar vers c., 1887-ben megjelent munkája óta az első

¹ Bár TOKOS LÁSZLÓ észrevétele nyomán NÉGYESY is elismerte ennek meglétét, mégpedig $\frac{3}{8}$ formában (Nyr. XIX, 69, 115).

rendszeres, elvi alapokon álló kifejtése a magyar nemzeti versritmusnak. Alapvonalaiiban a két ARANY és NÉGYESY elméletére támaszkodik, de továbbfejleszti azt, tudomásul véve és megfelelően értékelve a más szemléletű kutatóktól (GÁBOR IGNÁC) és esztétikusoktól, ill. alkotó művészekről (BABITS MIHÁLY, NÉMETH LÁSZLÓ, SÍK SÁNDOR) származó újabb elméleteket és észrevételeket, valamint a zenetudomány megfigyeléseit (KODÁLY ZOLTÁN, SZABOLCSI BENEC). A dalvers és a szóvers megkülönböztetésében, a különféle ritmizálási lehetőségek bemutatásában és a beszédnyomaték eszközeinek a felsorolásával nagy mértékben hozzásegít ez a könyv a magyar ritmus helyesebb, tökéletesebb megértéséhez.

Mégis vannak pontok, melyek vagy nem helyes elindulást jelentenek a további kutatás számára, vagy pedig csupán elindulást anélkül, hogy a szerző levonta volna tételének további következtetéseit. További kutatásra alkalmatlannak látszik az a megállapítása, hogy „a szabályos időszerkezet... a léleknek a szükséglete és ideális követelménye“ (47). Többre jutunk, ha az időbeli szabályosságot biológiai okokra vezetjük vissza. A dalvers és a szóvers megkülönböztetése inkább csak a versritmus két kialakulási módja HORVÁTH JÁNOS felfogásában, nem pedig a vers felmondásának módja. Általában nem ügyel eléggé a vers hangzására; inkább csak a vers mintájául szolgáló ritmusképleteket vizsgálja, nem pedig azok tényleges megvalósulását, a hangzó ritmust. — Nagyszerű kiindulásul szolgálhatna az egyes versek valóságos ritmusának elemzésére az a fejtegetése, mely a beszéd különféle nyomatékairól szól (141—149). A továbbiakban mégis elejti a pár lapon át kifejtett gondolatot, sőt egy helyen (232) azt is kijelenti, hogy a vers felmondása nem verstani kérdés. Pedig ha nem is főkérdése a verstannak a vers felmondása, mindenesetre foglalkoznia kell vele és le kell belőle vonnia a verstani tanulságokat. Ha itt a szerző nem zárja el maga elől a továbbvezető utat, akkor el kellene jutnia annak a felismeréséhez, amit a zenére és az idegen mintára készült versben ő is nyilván észrevett: hogy a hangzó beszédnek különféle ritmusalkotó elemei majd egyszerre, majd külön-külön jelentkeznek, és éppen az egyezéseknek és különbözőéseknek a játéka adja a ritmust, melynek az alapul szolgáló ritmusséma (HORVÁTH fejtegetéseinek voltaképpen egyedüli tárgya) csak egyik eleme, éppúgy, mint a kétszólamú zenének az egyik szólam.

2. HORVÁTH JÁNOS újabb könyvében, a Rendszeres magyar verstannban, kiterjeszti összefoglaló vizsgálatát a magyar verselés egészére. Ez a könyv további hatalmas lépést jelent a szerző korábbi részletvizsgálatainak összefoglalásában, valamint a jelen századi nagy költőink gyakorlatának és elméleti megfigyeléseinek a régebbi hagyományos verstani rendszerrel való egybedolgozásában. Igaz, hogy a HORVÁTH előbbi könyvével kapcsolatban említett hiányok, félúton való megállások itt is megvannak, sőt az adatok nagy mennyisége és a sokféle anyag sűrített összefoglalása miatt nagyobb számmal, több helyen jelentkeznek és ezért szembetűnőbbek. Itt is megtaláljuk a különböző nyomatékkéteségeket (21), de ezeknek ritmusalkotó szerepe jobbra csak a nemzeti versidomban domborodik ki, az időmértékes versben alig jut szóhoz. A *dalvers* és *szóvers* elnevezéseket itt ugyan nem használja, de voltaképpen ezen a megkülönböztetésen alapul az a szempontja, hogy ha egy versnek ismeri a dallamát, hajlandó a dallam szerint ütemezni akkor is, ha magából a szövegből más ütemezés adódik (34: *Szomorú | fűz ága*). Ebből is kiviláglik az a törekvése, hogy egy-egy versnek mindig a ritmus-

mintáját keresi s ha ezt megtalálta, úgy véli, hogy felismerte a vers ritmusát. Inkább a ritmus „etimológiáját“, az adott vers v. verssor ritmusának az alapsémáját, ritmustervét kutatja és mutatja be, nem pedig a meglevő ritmikai viszonyokat. Ebből a törekvésből származik bizonyos egyoldalúsága főleg az időmértékes versek elemzésében (113, 116, 147, 151), vagy ez a megállapítása: „Néha kétféle ütemezést is megenged a sor, s nem tudjuk, melyik volt a versszerző szándéka“ (39), holott talán éppen ez a kétféleség volt a szándéka. E kettősség jelentőségének fel nem ismeréséből következik az is, hogy a nemzeti versidomban túlságosan kevés jelentőséget tulajdonít a szótagok időértékének, az időmértékes versben pedig alig van tekintettel a szavak valóságos hangsúlyára. A *Jaj, apám* ütemben a *jaj* szót hosszúnak fogja fel, a *Jaj, hova kell* ütemben rövidnek s ez egymáshoz viszonyítva igaz is, de az utóbbi ütemen belül a *Jaj* mégis csak hosszabb, mint a rákövetkező két szótag bármelyike s ez már teljesen említés nélkül marad (28). A choriambusról, mivel ez nemzeti versidomunkban előforduló metrikus képlet, megemlíti, hogy túlterjedhet az ütemhatáron (41), de az időmértékes versben mutatkozó ütemekről, melyek viszont igen gyakran keresztezik a lábakat, általában nem vesz tudomást. A rendszerkeveredésnek külön fejezetet szentel, de csak Kiss József verseitől kezdi a többszólamú v. szimultán ritmus fejtegetését (160). Pedig igen sokszor a tiszta rendszerben is az alapséma egyöntetűsége és a valóságos hangzás változatossága eredményezi a vers művészi ritmusát, amint erre maga is utal a bevezető fejezet végén (17). A nem teljesen tiszta rímek magyarázatául a fül feledékenységet említi (62, 64) ahelyett, hogy itt is nagyobb távlatot nyitna és az egyezések és különbözőségek játékára hívna fel a figyelmet.

Ez a félüton való megállás HORVÁTH verstanában persze önmagában meglehetősen következetes, hiszen elvszerű tételeken alapszik. Ilyen elvszerű kijelentése mindjárt a könyv elején az, hogy a versnek „hangos olvasás nélkül is felfogjuk ritmusát“ (17). Mivel a vers a hang művészetek közé tartozik, törvényeinek kutatásában szükségünk van a hangzó vers teljes akusztikai képre. Ennek a tagadása miatt nem jut el HORVÁTH a végső megoldásokhoz. De nem aknázza ki eléggé a vers tartalmi oldalát sem az igazán helyes és alapos ritmuselemzéshez. Ezért nagyon formális a rímről szóló fejezete. Összecsengő szavakat és szótagokat vizsgál, de igen sokszor megfélekedezik arról, hogy a rím a ritmusnak egyik eleme. Rímshótárba illő szópárok halmazát sorolja fel, melyből kiviláglik ugyan bizonyos számú szótag, magán- és mássalhangzó egyezése, hasonlósága vagy nem-egyezése, de nem derül ki, milyen szerepe van a rímnek a verssorokat párosító vagy több verssort egységbe foglaló nagyritmika szempontjából. Nem szópárokat, hanem rímelő verssorokat kellene példakul felsorakoztatni. Ha jobban tekintetbe venné a verses művek tartalmi oldalát, a versben szerkesztett mondatok súlyát, tömörségét, stílusbeli értékét, akkor felelni tudna arra a kérdésre is, hogy pl. Petőfi gyengébb rímei és gyakran szabadabb ritmusa ellenére is miért írt jobb verseket, mint a ritka gondossággal rímelő Tompa.

Ez elvi tökéletlenségek, valamint a szerzőnek még néhány kisebb jelentőségű vitatható megállapítása miatt azonban korántsem mondhatjuk azt, mintha ez a mű általában visszaesést jelentene a szerző előbbi verstanai munkájához képest. De ha létrejön egy ilyen rég várt rendszerező mű, mely összefoglalja fél évszázad szellemi erőfeszítéseit a magyar ritmika területén, a

bírálnak fel kell vennie az „advocatus diaboli“ szerepét s ellenvetéseivel a haladást célozva rá kell mutatnia: ha eddig végre el tudtunk jutni, ha ennyire meg tudtuk közelíteni a tökéletességet, miért ne juthatnánk el ennél tovább is? — és ha tudja, meg kell mutatnia az utat, melyen haladva a verstani még tovább tud jutni az igazság teljesebb feltárása felé.

Mert jelentősége, pozitív eredménye ennek a könyvnek valóban igen sok van. Mindenekelőtt NÉGYESY óta ez az első munka, mely a magyar verselés egészéről rendszeres, összefoglaló áttekintést ad, kiegészítve a régi versstanokban feldolgozott irodalmi versanyagot a jelen század újabb verses költészetével egészen József Attiláig. A verselésünk alapjául szolgáló két versrendszer (nemzeti versidomunk és jövevény formáink) ismertetésén kívül külön fejezetet szán HORVÁTH JÁNOS a versmondattani fogásoknak és alakzatoknak, a rímnek, a kétféle versrendszer keveredésének és a jambikus vers magyarrá válásának, végül behatóan foglalkozik az Arany János utáni egyéni formakeresésekkel. A ritmus lényegének elemzésével itt nem sokat foglalkozik, hiszen azt előző könyvében részletesen kifejtette, de amit ebből fontosnak tart, azt nagyon helyes tömörítésben mutatja be a könyv elején (15–16). Határozottan kimondja, hogy „nemzeti versidomunk időmérésének alapegysége nem a szótag, hanem az ütem“ (22; ebben NÉGYESY-re támaszkodik), hogy hangsúly lehet az ütem belsejében is, csak az ütem „időszerkezete meg ne zavarodjék“ (20; Arany János alapján). Helyesen állapítja meg a határt, melyen túl az enjambement-t szabálysértésnek, tehát ritmusellenesnek érezzük (26; ebbeli felfogása MÉSZÖLY GEDEONÉVAL egyezik). Nemzeti versidomunk formakészletében megkülönbözteti a „szokványos“-tól a „gyors“-típust (NÉGYESYNÉL ennek nyomát sem találjuk).

A rímről szóló fejezete — emített hibája ellenére — egyik legértékesebb része a könyvnek. Nemcsak új és találó szakkifejezésekkel gazdagítja a rímmel kapcsolatos fogalmainkat (*hézagos rím, toldalékos rím; rímhívó, felelő rím*) hanem bemutatja a rímelés összefoglaló történetét is. Kiemeli a verstani nyomatek és a mérték szerepét a rím jó hangzásában (60). Ha aránylag ritkán is, de alkalmazza a funkcionális versszemléletet,² vagyis azt az elemzési módot, mely egy adott ritmikai jelenséget az illető versszelvet szöveggörnyezetében, kifejező értéke, mondattani helyzete és általában tartalmi vonatkozásai szempontjából világít meg. Nélkülözhetetlenné teszi ezt a munkát az előszavához csatolt és mindmáig legteljesebb magyar verstani bibliográfia, melyet a legfontosabb külföldi verstani munkák jegyzéke előz meg.

Végül nagy mértékben emeli a könyv jelentőségét és megállapításainak hitelességét az, hogy szerzője a magyar verses költészetnek, de különösen a régi magyar verses irodalomnak kiváló ismerője, tudósa, aki már több előző munkájában is alapos vizsgálat alá fogta a különböző versidomok keveredésének eredményét és így a magyar ritmusérzék fokozatos változását, fejlődését, bővülését. Alapvető szempontját — ha e szemponttal nem is értünk teljesen egyet, mert nem ad vele feleletet a ritmus minden problémájára — következetesen keresztülviszi: beleéli magát a versszerző helyzetébe és általában finom megérzéssel és sok irodalomtörténeti adat felhasználásával sikeresen és kielégítően felel az általa felvetett kérdésre: mi volt egy-egy versnek, versformának, verstípusnak a ritmusideálja és mennyire sikerült

² GÁLDI LÁSZLÓ kifejezése; a Nyelvtudományi Társaság 1953 május 4-i felolvasói ülésén tartott előadás címe.

azt megvalósítani? milyen elvek, ritmusképletek vezették a költőt, mikor versét írta? mennyiben és milyen módon akarta a versíró a költött szöveget verssé tenni? E komplex kérdésre adott feleletek alapján egyes nagy költők és jellegzetes korszakok ritmikáját jellemezni — ez HORVÁTH JÁNOS vers-tanának legfőbb érdeme.

3. Más úton közelíti meg a magyar ritmus problémáját és mintegy pótolja azt, ami Horváth könyvéből hiányzik, VARGYAS LAJOS. Nem ritmus-sémákat keres, hanem azt nézi: mi az, ami a vers szövegét ritmusossá teszi? mi okozza a versritmus benyomását? VARGYAS könyve mindenekelőtt a ritmuskutatás elvi szempontjaiból jelentős, ezért célszerű a könyv ismertetését is az új módszeren alapuló elvi megállapításokkal kezdeni.

Először is azt a feltevést vizsgálja meg, hogy csakugyan a dallam zenei ritmusa határozza-e meg a vers ritmusát. Kiindul a népdalokból. Mindjárt a vizsgálat elején megállapítja: a dallam nem magyarázza a versszöveg ritmusát, hiszen ugyanazt a népdalszöveget néha egészen különböző ritmusú dallamokra éneklék (14–15). Melyik ezek közül a versszöveg ritmusa? Nyilván nem az, amit csupán a dallamból tudunk megfejtetni, hanem az, amit maga a szöveg alakít ki. Ezt a tételt VARGYAS különböző korból származó, különböző dallamtípusokon igazolja. Végül is az egész népzene-re vonatkozóan leszűri a megállapítást: *nem a zene ritmusa hat a szövegre, hanem a szöveg ritmusa a zenére* (48).

Nincs terünk érdekes fejtegetéseit pontról pontra ismertetni, csak néhány idevágó fontos megállapítását idézzük. Kimutatja VARGYAS többek közt, hogy az elbeszélő 12-es sorfajban a dallam sehol sem tagolódik 4+2 || 4+2 szerint. Sem a 10+2 osztású aszimmetrikus 12-es (Árgirus, Tinódi dallamai), sem az ezekhez hasonló, de mindig hibátlan sormetszetű mai népi dallamok, sem Zrinyi 12-esei nem igazolják a 4+2 zenei eredetét, annak tehát a szöveg-ből kellett kialakulnia. — Ha a szöveg 3 szótagos ütemet alakít ki, akkor nyilván ilyen is van a 4 szótagos mellett, nemcsak a HORVÁTH-féle „gyors” típusban, hanem a „szokványos”-ban is. Persze a 3 szótag a dallamban nem okvetlenül jelent triolát, hanem gyakran ez is az ütemfelezés alapján áll: ♪♪♪ vagy ♪ ♪♪ (37).

A zene általában sokkal több ritmusváltozatra képes, mint a nyelv. Ezt a szerző különösen meggyőző módon érzékelteti egy Csokonai-versen, mely megadott dallamra készült: Daphnis hajnalkor (40–43). Dallam nélkül nem érezzük határozottan a vers ritmusát, de nem azért, mintha nem volna benne ritmus, hanem azért, mert olyan ritmus van benne, ami versekben nem szokott előfordulni, csak zenében, és a költő bármennyire törekszik is a szótagok hosszúságával követni a dallamhangok hosszúság-értékeit, mégis követ el olyan prozódiai és tagolási hibákat, melyek miatt a szöveg ritmizálása önmagában bizonytalanná válik.

A dallam eredetéből nem tudunk következtetni a szövegritmus eredetére, hiszen „a dallamhangok azonossága mellett is változhatott, szabályozódhatott a ritmus az idők folyamán!” (44) Bármelyik ritmusfajtánk visszavetítése a honfoglalás előtti időre csak feltevés, melyet bizonyítani nem tudunk (46).

További részletvizsgálatok után így fogalmazza meg a versritmus lényegét: „A versritmus... a közbeszédben is meglévő nyelvi sajátságoknak — nyelvi tendenciáknak — stilizált formája: kiemeli a nyelv sokféle sajátsága közül az idő szempontjából jelentőset és jellemzőt, túlozza, általánosítja és rendezi.” (194) E tendenciák közül a legfontosabb a magyar versben a kiegyen-

lítódes. A nyelv különböző szótagszámú — és azonos szótagszám esetén különböző szótaghosszúságú — egységeket („szólamokat“) időtartamban nagyjából egyenlővé igyekszik tenni. Ezeket az egységeket különféle akusztikai módon határolhatjuk el egymástól, de versritmus csak akkor áll elő, ha a szövegben levő nyelvi elemek a szólamok egyenlőségét, ill. arányosságát valóban kialakítják, mert „ritmusnak nevezni csakis a nyelvi elemekben tényleg megvalósult ritmust lehet“ (221).

Egy másik alapvető fontosságú megállapítása VARGYAS LAJOSnak az, hogy a magyar vers ütemei függetlenek a szókezdő hangsúlytól (17), a ritmikai tagolódást az ütemek közti szünetek okozzák (66). Ebből kiderül, hogy a szerző, bár nem egy ponton vitába száll NÉGYESY és HORVÁTH JÁNOS felfogásával, alapjában véve egyáltalán nem csatlakozik GÁBOR IGNÁCHoz sem, hiszen GÁBOR a szókezdő hangsúlyra alapítja a maga ritmizálását (63). VARGYAS szerint pedig nem a hangsúly a magyar ritmus alapja, hanem tempójelenség (67). E tempójelenség egyik elve az ütemegyenlőség (az ütemek időtartamában), másik elve a fogyás (az ütemek szótagszámában), e kettő velejárója a sorok végén a szótagok bizonyos megnyúlása, ellassulása (30, 37). E fogyás-elvnek, ill. lassulás-elvnek csak egyik esete a 4+2 tagolás, melyet HORVÁTH J. alapvető törvénynek tekint. A 4 szótagos ütem (melyre ARANY LÁSZLÓ mutatott rá) nem kizárólagos szabály, csak felső határ (62). Már 5 szótag is könnyen kettéoszlik két ütembe. A népdalok tipikusnak mutatják a 4+maradék osztást (30), de a magyar vers történetében nagyon gyakori a 3+2, a 3+3 osztás is.

Az ütemek elhatárolása nem szavanként, hanem mondattani egységenként történik. Hosszabb szólam, pl. jelzős főnév, két ütembe is tartozhat, ha a két ütemet teljesen kitölti. De ha „a vers a mondatot olyan tagolással kezdi, melyben a jelző és jelzett szó közt lévő kis szünet ütemhatárrá válik, akkor ütemhatárrá kell válnia az ugyanabban a mondatban lévő nagyobb szünetnek is... Ha mégis összevonnánk ezt a szünetet, akkor megtörnénk a mondat természetes iramát és eltérnénk a természetes magyar kiejtéstől, a természetes beszédtempótól“. (55) Zrínyivel kapcsolatban így ismétli meg e tétel lényegét: „nem a szétvágás a baj, hanem a rossz összekapcsolás“ (155), vagyis nem az a baj, hogy összetartozó szavak külön ütembe kerültek, hanem az, hogy az elvágott szórészek más mondattani egységekkel kerültek közös ütembe. Ha ilyen közbeékelődött elválasztó határ nincs, akkor további rendező tényező a számszerűség (57). Az ARANY LÁSZLÓ-féle szótagszám-törvény tehát nem elsődlegesen, hanem csak a mondattani egységen belül érvényes (60).

Hogy az ütemegyenlőség alapja nem a szótagszám egyenlősége, azt legélesebben a kanasztáncról szóló fejezet világítja meg. Ezzel az igen határozott ütemezésű, de váltakozó szótagszámú népdaltípussal magyarázza, ebből eredezteti újabb népdalainknak egy jelentős csoportját (80).

Klasszikus költőink néhány szép remekén kimutatja, hogy az időmértékes verset is az ütemek teszik magyar verssé Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Ady, Tóth Árpád művészetében. Berzsenyi bizonyára öntudatlanul, de kitűnő művészi megérzéssel alkalmazott a rövidebb lábakból, de hosszabb szótagokból álló alkaiosi versszakban hosszabb szavakat, a hosszabb lábakból, de rövidebb szótagokból álló asklepiadesi versszakban rövidebb szavakat, hogy amannak a hosszabb szótagjait ily módon némi sietéssel ellensúlyozza, emennek rövidebb szótagjait pedig rövidebb szavakkal némileg kinyújtja, súlyosabbá te-

gye, hiszen a hosszabb szóban átlag rövidebben ejtjük az egyes szótagokat (169). A szóhasználat tehát itt is az ütemegyenlőség törvényét szolgálja, nem függetlenül a verslábaktól, de azoknak ellentétesen ható értékére számítva, azokat keresztelve. — Az eddigi tanítással szemben kimondja VARGYAS, hogy a mértékes vers a magyar nyelvérzék számára akkor a legtermészetesebb, mikor az ütemek szerinti tagolódása egybeesik a lábak elosztásával (172). Mérték és ütem bujkáló váltakozása teszi bájossá és magyarossá a Csongor és Tünde versalakját (174). Arany és Ady verselésének is egyik titka a mérték-elv és az ütemezési elv együttes jelentkezésében, egymásbajátzásában rejlik.

Amennyiben ütemkezdő hangsúlyról beszélünk, az nem pusztán erősségi tényező, hanem „úgy látszik, hogy a hangsúlyos helyek az elválasztásnak, hangerőnek és hangmagasságnak összefonódásából állnak elő“ (198).

Mindezzel összefügg VARGYAS harmadik alapvető megállapítása: *a magyar verselésben az időmértéknek is fontos szerepe van* (19; 65). Persze ezt nem olyan általánosító értelemben kell venni, ahogyan pl. NÉGYESYNÉL látjuk, aki elvileg el akarja mosni a különbséget az ütem és a láb, az ütemes és a mértékes verselés közt (Nyr. XIX, 25, 62; majd: A mértékes magyar verselés története. 1892. Előszó). Inkább arra mutat rá, hogy a magyar nyelv érzékeny a szótaghosszúságra és ezért az újabb feszes ritmusú népi dallamok egy része is alkalmazkodik a szöveg hosszú és rövid szótagjaihoz (26; 37—38). Aprózás esetén már eltűnik ez a mértékviszony.

A szótagok időmértéke azonban csak másodlagos ritmusalakító tényező; önmagában nem elég ahhoz, hogy ütemes versben ritmust alakítson ki, ehhez jó szövegtagolás is kell (42).

E három alapvető tételén kívül a magyar ritmusnak sok más kérdésére nézve is levon bizonyos következtetéseket. Így megállapítja, hogy a vers lényegéhez nem tartozik hozzá azonos ritmusú sorok ismétlődése, pl. a gyermekdalt versnek érezzük akkor is, ha ütemei szabályos rend nélkül követik egymást (211).

Mindezeket a megállapításokat úgy szűri le a szerző, hogy két úton közelíti meg a versritmus problémáját: először a mai magyar szöveges népzene oldaláról, ahol a különböző fajú és korú népi énekekben és dalokban vizsgálja a szöveg és dallam ritmikai viszonyának alakulását (*A népdal-vers és A kanásztánc* c. fejezetek), azután a magyar verses irodalom korszakain végighaladva vizsgálja meg a legfontosabb verselési típusokat (*A középkori magyar vers; XVI—XVII. századi énekvers; Zrínyi és Mértékes vers* c. fejezetek), végül két összefoglaló fejezetben foglalkozik a magyar ritmus nyelvi magyarázatával és a sorok kifejlődésével és kölcsönhatásával.

Történeti szempontú vizsgálata ellenére sem ad VARGYAS verstörténetet, még annyira sem, mint HORVÁTH JÁNOS, akinek ez szintén nem volt célja. Nem a fokozatos fejlődést szándékozik kimutatni, hanem azt, hogy a koronként jelentkező új verselési elv hogyan módosítja, szabályozza tovább a legrégibbnek látszó verselést: a szabadütemű (értsd: ütemegyenlőségen, de a szótagszám bizonyos szabadságán alapuló) verset, az új elv hogyan keveredik a régivel, illetve hogyan üt vissza, hogyan tör keresztül az újabb megújabb szabályozó elveken az időnként visszatérő szabad szótagszámú ütem, melyben a ritmust eredetileg is legalább két ütemnek kiegyenlítődése, tehát az ütempár, később pedig a 3—4 ütemből álló verssor adja. Hogy csak az irodalmi versanyag történeténél maradjunk, így választhatjuk a szerző nyomán a fejlődés főbb szakaszait: a XVI—XVII. században a szabad szótagszámú

ütemek helyébe a szabályosan váltakozó szótagszámú ütemek rendje lép, ezzel szemben Zrínyinél újra jelentkezik az ütemek szabálytalanul váltakozó szótagszáma, de a sor megkötött 12-es szótagszámaival; a következő szabályozódás (mellyel VARGYAS nem foglalkozik, mert eléggé ismertnek és tisztázottnak teszi fel) a Gyöngyösi-féle 12-es a szabályos sormetszettel, végül utolsó szabályozó elvnek lép fel az időmérték, mely a szabályozás mellett az ütemek szótag-számát megint szabadjára engedte, hogy egyes egyéni ritmusú verselőknél (Berzsenyitől Adyig és Tóth Árpádig) ezekben a „szabad“ ütemekben is a legváltozatosabb szabályszerűségek érvényesüljenek és alakítsanak ki az időmértékekkel kombinálva jellegzetes egyéni vagy alkalmi ritmusokat (212—227). — Népzenénk tanulságának a történeti anyaggal való egybevetése alapján odáig jut VARGYAS, hogy nem elég 2—3 versfajtaival dolgoznunk (pl. „hangsúlyos“ és időmértékes, vagy nemzeti, klasszikus és nyugati, vagy a HORVÁTH-féle dalverssel és szóverssel), hanem legalább 8 különböző versfajtaban jut nagyobb érvényre a magyar ritmusérzék: 1. az ütemes magyar versben (ideértve a mai, új típusú népdalokat is), 2. a kanásztáncban (melynek típusához tartozik a gyermekdal és a regös-ének is), 3. XVI. századi 5+6-os változatokban, 4. a középkori (ómagyar) szabadütemű versben, 5. Zrínyi versében, 6. a hexameterben, 7. Berzsenyi versében, 8. Ady versében (186, a könyvben számozási hiba folytán 8 helyett 9 olvasható).

E történeti összeállítás eredményeként több érdekes részlettanulmány is kiderül. Így pl. az, hogy a mai ritmuselven alapuló verssorok és versszak-kepletek a XVI. században bukkannak fel (140). Újabb paleográfiai megfigyelés eredményével is támogatja azt a ritmikai és verstörténeti alapokon leszűrt meggyőződését, hogy a *Szabács viadala* nem hamisítás, hanem valóban a XV. század végén keletkezett (113—114). XVI. századból való Szent László énekünkről kimutatja, hogy eredeti magyar vers és a latin szöveg készült a magyar eredeti alapján (106—113). A Zrínyiasz ritmizálásával pedig meggyőzővé tudja tenni egyik legmeglepőbb felfedezését: Zrínyi nem rossz verselő, hanem magas művészi verselésre törekvő költő, akinek vannak ugyan szürkébb, erőtlenebb részletei, de a szabálytalanoknak tartott sorai közt jó rész olyan, amit tudatosan alakított a szabadabb ütemezés szerint, a költői tartalom kifejezésére. A verselmélet eddig helytelen úton közeledett Zrínyihez, azért tartotta verselését gyengének (159—162).

VARGYAS LAJOS könyve a maga egészében jelentősen továbbviszi a magyar ritmuskutatást. Az említett 6—8 verselési alapelv felkutatásán túlmenve sok konkrét példán megmutatja, hogyan valósulnak meg ezek az elvek egymással szövetkezve vagy egymás ellenére, a nyelvi adottságok kényszerítő hatására vagy a költő művészi tudatossága folytán az egyes versekben. Az elveken túl kielemezti a vers valóságosan hangzó ritmusát.

VARGYAS alaptételeit alighanem igazolni fogják a későbbi ritmuskutatások. Egyes soroknak nála található ritmizálása azonban vitatható, mert néhol — igaz, hogy elenyészően kevésszámú helyen — az ütemezése erősen ellentétben áll saját ütemezési elveivel és a nyelvi valósággal. Más tagolás látszik valószínűbbnek a Szent László ének 72 sora közül 4-ben, a Szabács viadala 150 sora közül 3-ban, Csáti Demeter 169 sora közül 4-ben, a Zrínyiaszból idézett 408 sor közül 20-ban, az V. László 75 sora közül 2 vagy 3-ban, Tóth Á. „Uj tavaszjig, vagy a halálig“ c. versének 33 sora közül 5-ben, Ady négy versének ritmizált 87 sora közül 17-ben. Az ÓMS. és a „Néhai való jó Mátyás királ“ néhány sorában sem elég meggyőző az ütemezés. Teljesen

elfogadható az 1500 körüli apróságok, a XVI. századból idézett sorok, a Csongorból idézett sorok és „A csodák föntjén“ ritmizálása. A kérdőjellel vagy más módon bizonytalannak jelzett ritmusú sorok valóban ingadozó, kétes ritmusúak.

A félreértett ritmizálások jelentékeny része onnan adódik, hogy VARGYAS — ARANY LÁSZLÓ egyik tételéhez hasonlóan, talán annak hatására³ — a jelzős főnevet, ha az egész nem több 4 szótagnál, minden további nélkül egy szólamnak, egy beszédütemnek veszi. Nem számol azzal, hogy a magyar jelzős szerkezetek a hangsúlyozás szempontjából kétfélék s ez mondattani különbséget is jelent. Az egész szerkezetet a jelző hangsúlya alá foglaló típus mellett

(*a nyári ruhám, a másik asztal, ez a ház*) van egy másik típus, melyben a jelzőn kívül a jelzett szó is külön hangsúlyt, néha a jelzőnél nagyobb hangsúlyt

kap (*szürke felhők, ott van egy nagy ház, horvát Zrínyi*). VARGYAS csak akkor hangsúlyozza a jelzett főnevet, ha az egy hasonlatnak lényeges szava (*Mint áradt | folyóvíz || rohan az | idő — 52, 53*). Egyébként annyira egynek veszi a főnevet a jelzőjével, hogy így ritmizál: Sziz Mári- | ának | választott vi- téze (Sz. L. é. 8. sor) — és így a választott 3 hosszú szótagjához még egy negyediket is présel, csak hogy a sor második felében a szótagok fogyásának elve érvényesüljön. Pedig ez és a megelőző sor is így kívánkozik ütemekbe az értelmes hangsúlyozás szerint :

„Te Szentlé- | leknék | tiszta | edénye,
Sziz Mári- | ának | választott | vitéze.“

Igaz, hogy így nem kétszótagú a sorzáró ütem, de a szakasz megindító sorában sem az, tehát egy más, az első versszakétól eltérő ütemarányú sor zeng tovább, melyet a versszak 2. (a vers 6.) sora sem tör meg, mert a szótag- szaporulat nem a sor végén történik :

„Szenthárom- | ságnak | vagy te | szolgálja
Jézus Krisz- | tusnak | nyomdoka, | követi.“

Hasonlóan a Pannónia-ének utolsóelőtti sorában „Mikort nagy bú | vala || Magyaror- | szában“ helyett az első félsor így kívánkozik : „Mikort nagy bú vala“, egyrészt azért, mert itt a *bú* a jelző mellett is hangsúlyos, másrészt mert négy szótag után a *vala* két rövid szótagja nagyon felborítaná az ütem- egyenlőséget. — A Zrínyiasz elején :

„Játszottam | szerelemnek | édes ver- | sével,
Küszködtem | Viola | kegyetlenség- | gével“

helyett természetesebbnek látszik ez az ütemezés :

„Játszottam | szerelemnek | édes | versével,
Küszködtem | Viola | kegyetlen- | ségével“,

mert itt is továbbkívánkozik az 1. sorban megpendített háromszótagú sor- zárás és mert a nyelvi elemek is inkább ezt alakítják ki : a *versével* nem válik hangsúlytalanná az *édes* mellett és a *-ság, -ség* képző, mely valószínűleg önálló szóból fejlődött⁴, ebben az időben még gyakran kaphatott mellék- hangsúlyt. — Ha így fogjuk fel a jelzős főnév hangsúlyát, akkor a sokat idézett Himfy-sort sem fogjuk olyan borzalmasan rossznak találni, amilyennek ARANYTÓL VARGYASIG (58) minden verstaníró feltünteti, hanem zökkenővel

³ Hangsúly és rhythmus. Összes művei II. 1898. 329.

⁴ L. HORPÁCSI ILLÉS ÉS BALÁZS JÁNOS tanulmányát: MNy. XLIX, 44—61.

ugyan, de helyénvalónak érezhetjük benne a szabályos metszetet:

„Szívünkben [>]szent | [>]tűz lángolt“. Ahogy VARGYAS előnynek tartja a metszet szabadságát Zrinyi verselésében, úgy esztétikai jelentősége van az ilyen „rossznak érzett“ soroknak is.

Nem feladata egy ismertetésnek vitába elegyedni az olyan egyéni ízű fejtegetéssel, mint pl. az, hogy a „Reggeli mi- | sére“ jobb ritmusú sor ennél: „Reggeli temp- | lomba“ (64), vagy hogy az ütemes vers metszete akkor a legjobb, ha előtte rövid, utána hosszú szótag áll (69). Ennek az igazolásához vagy megcáfolásához több egyén ejtésének a megfigyelése és fonetikai eszközökkel való kimérése lenne szükséges.

Nem adja okát a szerző annak, miért jelölte az V. László soraiban elválasztva az egyes szavakat, holott másutt nem szavakat, hanem ütemeket választ el. Talán a költemény lebegő jellegű, izgatottan váltakozó ritmusa miatt, amiért szinte minden szót izoláltan kell benne ejteni. De talán mégsem annyira kivétel nélkül, amennyire Vargyas feltünteti.

Az V. László-ban is, más időmértékes versben is ötletszerűen következetlen a rövid magánhangzójú szóvégi zárt szótagok jelölése: minden ok nélkül majd rövidnek, majd hosszúnak vannak feltüntetve. Egyszer mássalhangzó előtt is rövidnek veszi, pl. *Ki az? Mi az?* $\dot{\text{u}} | \dot{\text{u}}$, máskor magánhangzó előtt is rövidnek, pl. *S a gyermek, az* — | $\dot{\text{u}}$ — | —. Ezek olyan szembeszökő helyek, hogy az ember inkább nyomdahibára gondol (amint nyilvánvalóan nyomdahiba a *Nincsen* $\dot{\text{u}}$ első szótagjában a rövidségi jel). Világos a szerző állásfoglalása ott, ahol egymás fölött találjuk a kétféle jelet az ingadozó, közömbös hosszúság jelölésére, pl. *Ezer kis csillagot* (2. és 3. szótag), ha e felfogással nem értünk is egyet (175—176). Ilyen aprólékos ritmusjelölés mellett helyenkint célszerű lett volna a szünetjelek alkalmazása is, pl. *Ki az? Mi az? vagy úgy* . . . $\dot{\text{u}} \text{ 7 } | \dot{\text{u}} \text{ 7 } | \text{ 7 } |$ Berzsenyi „Horác“-ában a sorvégi rövid zárt szótagot a 2. versszak 1. sorában rövidnek, utána hatszor hosszúnak, majd megint rövidnek jelöli (170). Egy Ady-versben is helytelenül jelöl rövidnek két verstanilag hosszú szótagot: „számtalan leányzó“; „termeit lezártam“ (226).

A Königsbergi Töredék még a VARGYAS-féle szabadabb ritmizálással sem minősíthető versnek, ezért nem is alkalmas a versritmus tanulmányozására, legfeljebb oly mértékben, ahogyan HORVÁTH JÁNOS használja fel az ARANY LÁSZLÓ-féle kóró-mese ritmikus részleteit. VARGYAS azonban, bár e nyelvméleket időrendi tárgyalása helyén ritmikus prózának nevezi (102), később (135, 212) mégis a versek közé sorolja, sőt egy típusban említi a Mária-siralommal és a László-énekkal.

Petőfi Szép napkeletnek . . . c. versét nem elemzi egységes szempont szerint. A mértékes lejtés átjátszását a magyaros ütemezésbe akkor is kimutathatná, ha a mértéket is, az ütemeket is elejétől végig feltüntetné, amennyire lehet. E vers befejezését nagyon is mesterkéltén ritmizálja; HORVÁTH J. ritmizálása sokkal valószerűbbnek, természetesebbnek látszik mellette (222; v. ö. HORVÁTH: Rendszeres magyar verstan 187).

Néhol úgy látszik, mintha VARGYAS elhagyná saját alapelveit. Pl. Ady egy sorát így ritmizálja: „Gyűltek a | tárnák és a | rémek“ (183). A megelőző sor négy üteme után ez is négybe kívánczik: *Gyűltek a | tárnák | és a | rémek*. VARGYAS azonban itt megfeledkezik arról a tételéről, hogy a magyar ütemnek nem a hangsúly, hanem tempójelenség az alapja, és nem

mer ütemet kezdeni az *és*-sel. Pedig időben két ütemnyi a *tárnák és a* szövegrész akkor is, ha az *és* hangsúlytalan. Ezt és néhány hasonló helyet VARGYAS nem a saját, hanem GÁBOR IGNÁC elvei szerint ütemezte. Másutt meg mintha HORVÁTH JÁNOSHOZ hasonlóan túlságosan beleringatná magát egy-egy azonosan ismétlődő képletbe, nem alkalmazkodik eléggé a szövegben megvalósult ritmushoz („Élet helyett órák“ néhány sora, 226).

Hiányérzetet hagy az olvasóban, hogy Zrínyi ritmusát csak a Szigeti veszedelem alapján jellemzi és nem tér ki Zrínyi lírájára.

Ha már a hibák felsorolásánál tartunk, meg kell említenünk a szerző kifejező, gördülékeny, magyaros stílusából kirívó néhány nyelvhelyességi hibát (pl. a megengedő *és* rossz szórendje), a nyilván technikai okokból elmaradt aláhúzásokat az ÓMS. szövegében, melyekre a szöveg magyarázatában hivatkozik (93–95), az érthetetlen vonalakat a hanghordozás jelölésében (198).

E kisebb-nagyobb elírások, következetlenségek azonban semmit sem változtatnak azon, hogy a szerző alapján helyes úton jár. Ha nem is áll teljesen ellentétben a magyar vers eddigi elméletével úgy, amint ezt bevezetésében mondja (6) – hiszen nem egy megállapításának megvannak az elméleti előzményei (a „hivatalos“ verstanírókon és a vitázó GÁBOR IGNÁCON kívül NÉMETH LÁSZLÓ, SÍK SÁNDOR, LÁSZLÓ ZSIGMOND) –, így összefoglalni a népzenei és az irodalmi verskutatótást még senki sem kísérelte meg. Minden leendő ritmuskutatónak meg kell szívlelnie azt a rég sejtett, de módszeresen először VARGYAS könyvében kidolgozott irányító szempontot, hogy „a magyar ritmus nem egy-két szabály merev alkalmazásából adódik, hanem sok finom erőnek változatos érvényesüléséből“ (153), hogy vannak verstani alapképletek, melyekkel az értelmi tagolódás gyakran kompromisszumot kénytelen kötni, melynek során „kicsit el lehet térni a valóságtól, lehet stilizálni, de nem nagyon!“ (200)

Üttörő munka ez a könyv abban is, hogy verselési rendszerünket összehasonlítva más nemzeteknek saját nyelvük természetéből fakadó verselési rendszerével (201–209). E fejtegetés különösen nyilvánvalóvá teszi, hogy egy nyelv verselésének elvei csakis saját fonetikai alkatának, szófűzésének, hangsúlyozási viszonyainak jellegéből fakadhatnak. És mégis vannak sajátosságok, melyek egymástól sok szempontból különböző nyelveket közel hoznak egymáshoz. Így a magyar nyelv kétségtelenül közel áll a latinhoz és az ógöröghöz a szótagok időmértéke szempontjából, bár hangsúlyozási elvük különböző. A cseh nyelvnek még a hangsúlyozási viszonyai is egyeznek a magyarral, mégsem fejlődhetett ki benne az időmértékes verselés, mert a hosszú és rövid szótagok számaránya és elhelyezkedése ennek nem kedvez (203). A franciában a hangsúlynak lényegesen nagyobb a szerepe és más a megvalósulási formája, mint a magyarban s ezért versrendszere is egészen más, mégis közös vele annyiban, hogy nem szavakat, hanem értelmi-mondattani egységeket emel ki s ebből a szempontból a magyar és a francia szemben áll mind az ógermán, mind a görög-latin verssel (205–208). Találóaan jellemzi VARGYAS a germán, az orosz, a délszláv nyelvek fonetikai alkatát is a verselési lehetőségek szempontjából, végül néhány finnugor nyelv ütemképleteivel való összehasonlításra is kísérletet tesz (208–210).

Különösen élvezetessé teszi a könyv olvasását egyes versek és versrészletek kitűnő elemzése. Nemcsak száraz ritmikai képleteket kapunk, hanem igen sokszor az elemzett mű vagy elemzett hely tartalmi vonatkozásainak,

kifejező erejének és értékének megragadó, átélt kifejtését, igazi esztétikai élményt.

4. Ha terjedelménél fogva nem is, de fontossága miatt e három vers-tani könyv mellé kívánkozik LÁSZLÓ ZSIGMOND cikke. Hivatkozik ugyan rá VARGYAS is, HORVÁTH is felsorolja a Rendszeres magyar versstan bibliográfiájában, de egyikük sem értékesíti eléggé LÁSZLÓnak azt a figyelmeztetését, hogy a hangzó versnek a szorosabb értelemben vett ritmusán kívül a dallamát is bele kell vonni a versritmus tárgyalásába, hiszen az is szerves része a vers alkatának (ÚZSZ. II, 3. sz. 8–17). LÁSZLÓ az ütemes magyar versnek egy sokat idézett példájából indul ki (Czuczor: „Bort ittam én, . . .“), ahol az ütem kezdete már a második sor második felében nem esik egybe az értelmileg hangsúlyos szótaggal. Röviden hivatkozik néhány fontos megnyilatkozásra, melyek általában nagy jelentőséget tulajdonítanak a beszéd dallamának, hanglejtésének, vagy legalább céloznak rá (KODÁLY ZOLTÁN: A magyar kiejtés romlásáról, 1938; KESZI IMRE cikke, Argonauták 1938; MOLNÁR IMRE előadásai; HORVÁTH JÁNOS: A magyar vers, 1948; SIEVERS munkái), majd kifejti, hogyan viszi közelebb a versritmus problémáját a megoldáshoz a vers hanglejtésének figyelembevételével. Az ú. n. hangsúlytalan kezdetű ütemek első szótagja is kap valamilyen hangsúlyt, „nem erőset, nem tolakodót, de mindenesetre akkora hangnyomatékot, amennyi szükséges ahhoz, hogy kilépjen a hangsúlytalanság vagy a megelőző hangsúlynivó szintjéből és megnyissa az ütemet“ (i. h. 10–11). Ez az „ütemnyitó energia“ ilyenkor nem esik egybe a versdallam kiemelkedő csúcsával. Az idézett Czuczor-példában „*metrikai súlyban*, vagyis dinamikailag, hangenergiában az első, eredetileg [értsd: értelmi hangoztatás szerint] hangsúlytalan szótag *emelkedik*, a második, eredetileg hangsúlyos, *süllyed*; viszont *melódiában* az első helyen *hullámvölgy*, a másodikon *hullámhegy* keletkezik.“ Ábrázolva:

Ha zamennék, de nem tudok.

Vagyis a nem „hangsúlyos“ kezdetű ütemben a kétféle energia nem egy szótagban (a kezdő szótagban) összpontosul, hanem elosztva jelenik meg az ütemnek első és egy másik szótagjában (i. h. 11).

A LÁSZLÓ ZSIGMOND hangoztatta szempont önként következik abból a tényből, hogy az elmondott vagy elszavalt versnek, mint minden élőbeszéd-beli megnyilatkozásnak, megvan a mondanivaló súlyának elosztásától függő folytonos hangmagasságváltozása, hanglejtése. Észrevétele pontosan egybe-vág azzal a HEGEDŰS LAJOS egy megállapításából¹ folyó megfigyelésünkkel, hogy a 'hangsúly' fogalmába beletartozónak érezzük a hangenergiának a hang különböző tulajdonságaiban megnyilvánuló koncentrációját, melyek közül a hangmagasság néha külön utakon jár. Hajlandók vagyunk minden további nélkül „hangsúlyos“-nak minősíteni az olyan szótagot is, mely esetleg csak a hanglejtés szempontjából emelkedik ki, de hangerő szempontjából nem. Az ú. n. értelmi hangsúly a legtöbb esetben nem más, mint dallambeli csúcs, mely nem esik egybe mindig szükségszerűen a hangerő és más hangtulajdonságok által kiemelt súlyponttal. Ezt LÁSZLÓ már nem fogalmazza így meg, de fejtegetéseinek lényege ezzel függ össze. Az értelmi hangsúlynak

¹ A magyar nemzeti versritmus kérdése. Pécs, 1934. 6.

mint dallamcsúcsnak a szerepét nemcsak ütemes, hanem időmértékes versen is vizsgálja, majd analógiaként idéz néhány időmértékes verssort Kodály dallamával (aki dallamkompozícióiban lehetőleg híven követi a szöveg természetes hanglejtését) és egy ógörög zenei emlékből, Mesomedes Nap-himnuszából néhány sort (dallamot alája írt szöveggel), melyek igazolják, hogy a hanglejtésnek és a ritmusnak ez az ellentétesen összefonódó szerepe különböző dallamszerzők előtt is — talán inkább ösztönösen, mint teljes tudatossággal — ismeretes volt.

Ez a cikk mutatja meg az utat, melyen a ritmuskutatásnak tovább kell haladnia, ha a hangzó verset akusztikai elemeire bontva akarja vizsgálni. Ha a szükséges fonetikai mérőeszközök rendelkezésünkre fognak állni, a három ismertetett mű mellett LÁSZLÓ Zs. kis tanulmánya is egyik alapköve lesz azoknak az elméleti meggondolásoknak, melyek a ritmusos szöveg fizikai vizsgálatát irányítani fogják.

ELEKFI LÁSZLÓ

A kiadásért felel: Mestyán János

Műszaki felelős: Tóth Ferenc

Kézirat beérkezett: 1953 IX. 18. — 1953 XII. 16-ig. — Példányszám: 500 — Terjedelem: 28 (A/5) ív + 1 melléklet

---

Akadémiai nyomda, V., Gerlóczy-u. 2. — 2727 0/54 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

TARTALOM

ANDRÁSSY NÉ KÖVESI MAGDA: A komi -l képző	98
Cs. FALUDI ÁGOTA: Obi-ugor nyílnevek	181
Cs. FALUDI ÁGOTA: Néhány chanti absztraktumképzőről	210
FOKOS DÁVID: Jövevényszó kutatások	3
HAJDÚ PÉTER: A másodlagos szókezdő nazálisok a szamojédban	60
KOROMPAY BERTALAN: Jankó János, a finnugor néprajzi kutatások úttörője	228
VÉRTES EDIT: Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez	138

Kisebb közlemények

BEKE ÖDÖN: A finnugor összehasonlító mondattanhoz	252
FOKOS DÁVID: A chanti „ <i>sokor</i> -hal“	247
FOKOS DÁVID: A komi népnév etimológiájához	249
KÁLMÁN BÉLA: A szókezdő mássalhangzótorlódás feloldása a manysiban	262

Ismertetések és bírálatok

B. O. DOLGIH: Proizhozdenyije nganaszanov. Ism. Hajdú Péter	285
V. I. LYTKIN: Drevnyepermszkij jazyk. Ism. Fokos Dávid	270
MOLNÁR ÉRIK: A magyar nép őstörténete. Ism. Kálmán Béla	266
Nykysuomen Sanakirja I—II. Ism. Sz. Kispál Magdolna	294
SAARESTE, ANDRUS: Les formules de salutation en estonien. Ism. Lavotha Ödön	301
Újabb magyar verstanulmányok. Ism. Elekfi László	306

Ara: 16,— Ft.